

Tartu Ülikool
Usuteaduskond
Praktilise usuteaduse õppetool

Robert Bunder

Luterlik jumalateenistuse kogemus EELK Tartu linnakoguduste näitel

Magistritöö

Juhendaja Dr. theol. Kaido Soom

Tartu 2022

Sisukord

SISSEJUHATUS	4
Teema valiku põhjendamine	4
Töö eesmärk ja uurimisülesanne	4
Uurimismetodoloogia	5
Probleemi senine uurimine	6
Ülevaade töös kasutatud tähtsamatest allikatest ja uurimustest	6
Töö koostamisel ette tulnud raskused	7
Töö struktuur	7
TEOREETILINE OSA.....	8
Luterliku liturgia taust, tekkimine ja arengud	8
1. Kristlik liturgia algusest keskajani.....	10
1.1 Kristliku jumalateenistuse juured juutluses	10
1.2 Apostlite aeg ja eraldumine juutlusest	12
1.3 Kirikuisade periood.....	16
2. Liturgia keskajast ja reformatsioonist uusajani	19
2.1 Keskaeg	19
2.2 Reformatsioon	23
2.3 Reformatsioon Eestis, ortodoksia ja pietism	26
2.4 Valgustusajastu ja uusluterlus	28
3. Liturgia hiljutised arengud ja tänapäevane seis	31
3.1 Eesti vabariik (1918-1940) ja nõukogude aeg.....	31
3.2 Arengud taasiseseisvunud Eestis	34

3.3 Tänapäeva Eesti usuline olukord.....	36
Teooriaosa kokkuvõte	39
EMPIIRILINE OSA.....	42
1. Küsitluse meetodika.....	42
1.2 Uurimismeetod	42
1.3 Valim.....	43
1.4 Ankeetküsitluse küsimused	44
2. Ankeetküsitluse tulemused	47
2.1 Üldandmed	47
2.2 Tagasiside ja vastajate lisad	47
2.3 Jumalateenistusel osalemise sagedus.....	48
2.4 Jumalateenistuse eri osade olulisus	48
2.5 Armulaua käimise sagedus.....	49
2.6 Armulaua mõistmine.....	50
2.7 Jutluse kestus.....	51
2.8 Jutluse sisu.....	52
KOKKUVÕTE	54
Kasutatud allikad	57
Paber kandjal raamatud.....	57
Veebi,- ja muud allikad.....	62
Summary.....	64
Lisa 1	67
Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks	75

SISSEJUHATUS

Teema valiku põhjendamine

Teema valik on tingitud mitmest põhjusest. Esiteks on luterliku liturgika valdkond praktilise usuteaduse aladistsipliinina Eestis küllaltki väheuuritud. Samas on just avalik jumalateenistus üks peamisi sündmusi, kus toimub luterliku teoloogia ja praktika kontakt laiema ühiskonnaga. Nii on igati vajalik mõista, kuidas mõtestab Eesti luterlik kirik oma ajalooliselt väljakujunenud liturgiat ja kuidas mõistavad ja mõtestavad seda kirikulised, ühiskonna liikmed, kes tulevad oma elu,- ja kultuurikontekstiga pühapäevasele jumalateenistusele. Teiseks pakub antud teema mulle, kui EELK¹ vaimulikule, isiklikult huvi, soovin teada saada, kas kirik ja kirikulised saavad samamoodi aru liturgiast ja selle teoloogiast. Arvan, et selline tagasiside on oluline kogu EELK-le tervikuna.

Töö eesmärk ja uurimisülesanne

Minu töö eesmärk on erialase kirjanduse ja Tartu luterlike koguduste kirikuliste seas läbi viidud ankeetküsitluse põhjal analüüsida luterlikku jumalateenistuse kogemust, ehk jumalateenistuse meelelis-empiriilist peegeldust kirikuliste poolt.

Seega on tööks kaks uurimisülesannet. Esiteks soovin mõista Eesti luterliku liturgia² ajaloolisi juuri, väljakujunemist ja hetkeseisu. Kuivõrd luterlik liturgia on tekkinud pika ajaloolise protsessi tulemusena, siis pean just ajaloolist ülevaadet oluliseks, et analüüsida luterliku liturgia teoloogiat. Uurimuse objektideks on luterliku jumalateenistuse kesksed osad, milleks on minu hinnangul jutlus ja armulaud. See hinnang põhineb EELK õpetuslikuks aluseks oleval Augsburgi

¹ EELK on lühend Eesti Evangeelsest Luterlikust Kirikust. Kasutan siin ja edaspidi lühiduse huvides seda lühendit.

² Kasutan oma töös mõisteid „liturgia“ ja „jumalateenistus“ sünonüümidena. Liturgika on neid uuriv distsipliin.

usutunnistusel, kus 24. peatükis käsitletakse missa, ehk armulauaga peajumalateenistuse, juures ainult jutluse ja armulauaga seotud küsimusi.³ Samas on tegemist ikkagi hinnanguga ja soovin ankeetküsitluse abil muuhulgas teada saada, kas minu arusaam ühtib ka kirikuliste omaga. Teooriaosas keskendun jutlusele ja armulauale ning soovin muuhulgas välja selgitada erinevad jutlusestiilid, jutluse pikkuse muutumise ajaloos jne. Armulaua osas huvitab mind eelkõige selle tähtsus jumalateenistuse osana ja selle erinevad tõlgendusvõimalused. Nii soovin tuvastada praeguse Eesti luterliku liturgia teoloogia ja seejärel saan küsida kirikuliste hinnangut sellele.

Teiseks soovingi oma tööga teada saada, kuidas suhtuvad kirikulised olemasolevasse luterliku liturgiasse ja kas see ühtib EELK liturgiliste ja teoloogiliste arengutega. Selleks kavatsen läbi viia ankeetküsitluse kirikuliste seas. Ankeetküsitluse sisu ehk küsimused kasvavad välja töö teooriaosast. Olen küsitluse läbiviimiseks valinud Tartu 4 luterlikku kogudust ja nende kirikulised, kuna Tartu on piisavalt suur linn, et koguda vajalikul hulgal vastuseid ning Tartus on minul endal logistiliselt kõige lihtsam ankeetküsitlust läbi viia.

Ankeetküsitlus näitab kuidas kogevad ja mõtestavad kirikulised liturgiat ja selles peituvat teoloogiat. Ja nii selgubki nende kahe osa põhjal analüüs luterlikust jumalateenistuskogemusest Tartu kogudustes aastal 2021-2022.

Uurimismetodoloogia

Metoodiliselt kasutan töö esimeses osas võrdlevat erialakirjanduse analüüsi. Sobiva kirjanduse leian kasutades erinevaid andmebaase, nagu ESTER, WorldCat jt. Kuna osa minu tööst puudutab kristluse ja luterluse üldist ajalugu, siis on loomulik, et nendel teemadel on rohkem välismaist kirjandust, samas kui Eesti luterlusest on rohkem kirjutanud kodumaised autorid. Eri autoreid võrreldes soovin leida võimalikult täpse pildi luterliku liturgia ajaloost ja arengutest.

Töö teises osas koostan esimese osa tulemuste põhjal ankeetküsitluse, mida soovin levitada Tartu nelja luterliku koguduse kirikuliste seas. Minu eesmärk on leida nii vanuseliselt, sooliselt kui ka muid isikuomadusi arvestades võimalikult suur ja lai hulk kirikulisi. Soovin teada saada nende kogemusi olemasoleva luterliku liturgiaga. Ankeetküsitlust on võimalik levitada nii kohapeal kirikutes kui ka vajadusel veebi teel.

³ Luterlikud usutunnistuskirjad. (2014). Toimetanud Randar Tasmuth. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut. Lk 36-37.

Probleemi senine uurimine

Varasemalt ei ole sel teemal Eesti akadeemilises teoloogia ringkonnas otseselt midagi kirjutatud. Luterliku liturgia teemat on kaudselt puudutanud mõned Tartu Ülikooli Usuteaduskonnas kaitstud tööd, nagu näiteks Kaire-Puumets Sõbra kirikulooline lõputöö „Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 1970. aastatel.“⁴ EELK Usuteaduse Instituudis on kaitstud samuti mõned tööd, mis puudutavad luterliku jumalateenistuse teatud osasid, näiteks Merle Prass-Siimu lõputöö „Pühitsetud armulauaelementide ‘hävimatu omadus’ (*character indelebilis*) ja selle kajastumine luterliku kiriku liturgilises praktikas.”⁵ Samas peab nentima, et ühtki terviklikku käsitlust luterlikust liturgiast või luterlikust jumalateenistuskogemusest minu teada Eestis kirjutatud ei ole. Kõige põhjalikuma käsitluse sel teemal on kirjutanud hoopis Leedu teoloog Darius Petkunas oma doktoritöös „*Russian and Baltic Lutheran Liturgy in the Nineteenth and Twentieth Centuries.*”⁶ Selles töös on väga hästi kajastatud ka Eesti luterliku liturgia arengud mainitud perioodidel.

Jumalateenistuskogemust uuriti põgusalt ka „Elust, usust ja usuelust 2015“⁷ uuringus. Samas on sealne uuring üldine ja pigem analüüsib inimeste tundeid ja kogemusi jumalateenistusega üldiselt, mitte konkreetse konfessiooni spetsiifiliste liturgiliste elementidega.

Ülevaade töös kasutatud tähtsamatest allikatest ja uurimustest

Magistritöö esimese teoreetilise osa juures olen peamiselt kasutanud nii Eestist kui ka mujalt pärit liturgikute teoseid. Välismaalastest olen toetunud näiteks rootsi vaimulikule ja liturgikule Bo Giertzile, inglise arhitektuuriajaloolasele ja liturgiauurijale Allan Doigile, prantsuse katoliiklasest mungale ja liturgikule Alquin Reidile, Leedu luterlikule liturgikule Darius Petkunasele jt.

⁴ Puumets-Sõber, K. (2017). Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 1970. aastatel. Magistritöö. Tartu Ülikooli Usuteaduskond.

⁵ Prass-Siim, M. (2008). Pühitsetud armulauaelementide ‘hävimatu omadus’ (*character indelebilis*) ja selle kajastumine luterliku kiriku liturgilises praktikas. Magistritöö. EELK Usuteaduse Instituut.

⁶ Petkunas, D. (2013). *Russian and Baltic Lutheran liturgy in the nineteenth and twentieth centuries*. Klaipeda: Klaipėdos universiteto leidykla.

⁷ Soom, K. Jõks, E. (2016). Eestimaa ristiusu süda – kristlaste analüüs EUU 2015 põhjal. Toimetanud Eerik Jõks. Kuhu lähed Maarjamaa? Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu. Lk 81-82.

Eesti autoritest olen kasutanud laialdaselt eestikeelset liturgika õpikut, mis on artiklite kogumik, mille on koostanud ja toimetanud Kaido Soom. Selles kogumikus on artikleid Peeter Roosimaalt, Urmas Nõmikult, Marko Tiituselt, Kaido Soomilt jt. Eestlastest olen kasutanud veel Arne Hiobit, Priit Rohtmetsa, Veiko Vihurit, Riho Altnurmet jt.

Veebimaterjalidest olen allikatena kasutanud artikleid Kirik ja Teoloogiast ning Eesti Kirikust.

Nagu näha on paljud minu kasutatud autorid (Rohtmets, Vihuri, Altnurme) pigem seotud kirikulooga, kui liturgikaga. See näitab nii nende kahe valdkonna kokkupuutepunkti kui ka seda, et Eesti luterlikke liturgikuid ei ole väga palju ja olemasolevaid (Soom, Tiitus) olen üritanud võimalikult palju kasutada.

Töö koostamisel ette tulnud raskused

Töö kirjutamise juures on mitu raskust. Esiteks ei ole Eesti luterlikku liturgiat puudutavat kirjandust eriti palju. Sobiva kirjanduse otsimine on keeruline. Teiseks väljakutseks on ankeetküsitluse läbiviimine koroonaepeidemia tingimustes, kui teenistused on olnud eri aegadel keelatud või lubatud piirangutega. See teeb küsitluse läbiviimise kohapeal keeruliseks.

Töö struktuur

Töö on jagatud suures plaanis kaheks osaks. Esimene osa on teoreetiline, kus annan erialakirjanduse põhjal ülevaate luterliku liturgia kujunemisest, arengust ja tänapäevasest seisust. Teoreetilises osas on lisaks sissejuhatavale lõigule ja osakokkuvõttele kolm alapeatükki. Esimene käsitleb ajavahemikku kristliku liturgia tekkest keskajani. Teine võtab vaatluse alla liturgia keskajast ja reformatsioonist uusajani, vaadeldes eriti alates reformatsioonist Eesti konteksti. Kolmas alapeatükk uurib liturgia hiljutisi arenguid alates Eesti vabariigi tekkest (1918) ja Eesti luterliku liturgia tänapäevast seisust.

Minu magistr töö teine osa on empiiriline, kus selgitan läbiviidud ankeetküsitluse koostamise põhimõtteid ja selgunud tulemusi. Empiiriline osa on jagatud kaheks. Esimeses pooles selgitan ankeetküsitluse meetodilist külge ja koostamist. Teises osas analüüsin saadud tulemusi küsimuste vastuste kaupa.

TEOREETILINE OSA

Luterliku liturgia taust, tekkimine ja arengud

Luterlik jumalateenistus on väljakujunenud sajandite jooksul toimunud arengute tulemusena. Järgnevas ajaloolises ülevaates analüüsin erinevate allikate abil luterliku liturgika arenguid. Erilise vaatluse alla võtan armulaua ja jutluse, kui luterliku liturgia kesksed osad. Ühtlasi on ajalooline ülevaade aluseks minu magistritöö teisele osale ehk ankeetküsitlusele, milles sisalduvad küsimused kasvavad välja otseselt töö teoreetilisest osast ehk luterliku liturgia ajaloolisest ülevaatest, hetkeseisust ning arengutest. Soovin tuvastada millised jutlusetüübid on luterlikus liturgias tekkinud ja tänapäevani vastu pidanud ning millised probleemküsimused on kerkinud luterliku armulauakäsitluse juures. Teooriast saadavaid vastuseid saan võrrelda kirikuliste endi kogemustega jumalateenistusest, mis selguvad ankeetküsitluse vastustest.

Ajaloolises ülevaates ei piirdu ma ainult luterlusega. Kuna luterlus tekkis Martin Lutheri algatatud reformatsiooni tulemusena alles 16. sajandil, siis teen ülevaate ka varasemast läänekristlikust liturgiast ja selle kujunemisest, sest luterlik liturgia võttis väga palju kaasa ühisest läänekristlikust pärandist roomakatoliiklusega. Seejärel käsitlen reformatsiooni tagajärjel toimunud liturgilisi muutusi ja hilisemaid arenguid. Viimaks võtan vaatluse alla Eestimaa luterliku liturgia, selle erijooned ja tänapäevase seis.

Kuna liturgia ajalugu on väga pikk protsess, siis on selle ajaline jaotamine küllaltki keeruline. Oma töös tuginen eelreformatorsete arengute puhul inglasest metodisti teoloogi ja liturgiku Geoffrey Wainwrighti (1939-2020) ajajaotusele, kus ta jaotab liturgia ajaloo kuueks perioodiks.⁸ Mina kasutan esimest nelja perioodi, milleks on apostlite aeg, kirikuisade aeg, keskaeg ja reformatsioon. Eelnevalt käsitlen veel ühes peatükis kristliku jumalateenistuse judaistlikke juuri.

⁸ Wainwright, G. (1983). *The Periods of Liturgical History*. Edited by Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright and Edward Yarnold. *The Study of Liturgy*. London: SPCK. Lk 33-38.

Wainwrighti viimased kaks perioodi, milleks on barokk ja vastureformatsioon ning modernism ja kaasaeg, on minu hinnangul liialt roomakatoliikluse ja anglikaani kiriku kesksed ja ei kajasta piisavalt luterliku liturgia arenguid nii Euroopas üldiselt kui ka konkreetselt Eestis. Seega olen luterliku liturgia ajaloo alates reformatsioonist jaganud üldiselt vastavalt luterluses endas domineerinud teoloogilistele vooludele ja Eesti ajaloolisele kontekstile. Nii järgneb reformatsioonile osa, kus ma tutvustan Eesti konteksti põhjal jumalateenistuse arenguid läbi ortodoksia, pietismi, valgustusaja ja uusluterluse. Eraldi peatükid pühendan 20. ja 21. sajandi arengutele ja tänapäevasele seisule

1. Kristlik liturgia algusest keskajani

1.1 Kristliku jumalateenistuse juured juutluses

Varajane kristlik jumalateenistuse elu kasvas välja judaismist, Jeesus Kristus ise oli juut ja juudid olid ka tema esimesed järgijad. Katoliiklik liturgik Alcuin Reid, kes tugineb teoloog Theodor Klauserile, kirjutab et varakristliku kiriku jumalateenistuse peamised elemendid, nagu armulaud, muud sakramendid, ühispalve ja jutlus põhinevad kõik Jeesuse enda käsul või eeskujul. Tema aga ei mõelnud neist enamikke ise välja, vaid tarvitas judaismist pärit kombeid ja rituaale. Kui aga ristiusk levis ja tekkisid esimesed pagankristlaste kogudused, siis tulid järkjärgult juurde hellenismist ja Rooma kultuurist pärit mõjud.⁹

Oxfordi ülikooli teoloogiaprofessori R. Beckwithi sõnul oli Jeesuse aegses juutluses jumalateenistuses kolm keskset kohta, need olid tempel, sünagoog ja kodu.¹⁰

Tempel oli seotud ohverdamisega, tavaolukorras mujal kui templis oli ohverdamine keelatud. Templi suunas luges iga juut ka oma igapäevaseid palveid ning templis ka õpetati, nagu võime lugeda Luuka evangeeliumi teisest peatükist (Lk 2, 46).¹¹ Beckwithi järgi oli tollases templikultuses olemas kolme sorti ohvreid. Esiteks põletusohvrid, mille inimene ohverdas täielikult Jumalale, lastes oma annil ära põleda. Teiseks olid patu,- ja lepitusohvrid, mida toimetati kindla korra järgi ja mille verel oli lepitav ja lunastav mõju ohvri andjale. Kolmandaks olid rahuohvrid, millest inimesed said koos osa Issanda külalistena, rahuohvri heaks näiteks on paasasöömaaeg.¹²

Huvitava mõtte toob välja inglise vaimulik ja arhitektuuriloolane Allan Doig, kes tsiteerides Gerd Theissenit väidab, et algkristliku koguduse tekke ajaks oli tuntavalt vähenenud nii judaismis kui ka antiikfilosoofias vereohvri mõju. Igasugused loomade ohverdamised jäid järjest tahaplaanile ning esile kerkisid uued veretud riitused, mis asendasid varasemaid ohvreid. Doigi sõnul aga oli kristlus selles osas paradoksaalselt eriline, kuna kristlased tõrjusid samuti

⁹ Reid, A. (2004). The organic development of the liturgy : the principles of liturgical reform and their relation to the twentieth century liturgical movement prior to the Second Vatican Council. Farnborough: St Michael's Abbey Press. Lk 11-12.

¹⁰ Beckwith, R. (1983). The Jewish Background to Christian Worship. Edited by Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright and Edward Yarnold. The Study of Liturgy. London: SPCK. Lk 41.

¹¹ Kolme päeva pärast sündis, et nad leidsid Jeesuse pühakojas istumas õpetajate keskel neid kuulamas ja küsitlemas. (Lk 2,46). Piibel: Vana ja Uus Testament. (1997). Tallinn: Eesti Piibliselts.

¹² Beckwith. (1983). Lk 42.

loomohvrid kõrvale aga nende teoloogias sai keskmeks Jeesuse toime pandud inimohver.¹³ Nii võime öelda, et ohver säilitas oma koha kristlikus õpetuses ja elus, kuid see sai täiesti uue tõlgenduse. Siit võib leida ka juba esimesed alused, mille põhjal armulauda hakati juba kirikuisade poolt, aga eriti keskajast peale läänekirikus pidama ohvriks. Igal juhul on templiteenistus avaldanud oma mõju armulaua sakramendile. Lisaks avaldas õpetamise kaudu tempel mõju ka kristlikule jutlustamisele.

Beckwithi arvates oli Jeesuse aegse juutluse jumalateenistuse teine keskne koht sünagoog.¹⁴ Beckwith ja Doig on ühel nõul, et juba enne templi hävitamist oli sünagoog paljude juutide jaoks saanud templi asendajaks. Selle põhjuseks võis olla nii Paabeli vangipõlve mõju kui ka templi kaugus paljude juutide jaoks, kes olid Palestiinast välja rännanud.¹⁵

Sünagoogi jumalateenistus oli alati sõnaline ja seal ei toimetatud ohvreid. Uue Testamendi ning juudi ajaloolaste Philoni ja Josephuse tekstid annavad meile teada, et sünagoogis loeti pühakirja, õpetati ja palvetati. Sünagoogi teenistused toimusid tavaliselt hingamispäeval ja muudel pühadel. Lõplikult asendas sünagoog templi pärast viimase hävitamist roomlaste poolt 70 pKr.¹⁶

Kindel on see, et kristlik jumalateenistus, eriti pühakirja lugemine ja laulmine ning jutlus sai mõjutusi sünagoogist. Siiski on ebaselge, millised need mõjutused täpselt on. Doig toob välja, et väga vähesed sünagoogid on säilinud Jeesuse ajast. Selgemad kirjeldused sünagoogiteenistusest ning ka arheoloogide poolt välja kaevatud Toora pühamud pärinevad teisest sajandist pKr.¹⁷ Sellest ajast on juba ka pärit esimesed kirjeldused kristlikust jumalateenistusest. Nii ei ole meil selget pilti sellest kas Jeesuse ja apostlite eluajal üldse oli olemas konkreetne ja üldkasutatav sünagoogi jumalateenistuse kord.¹⁸ Igal juhul on aga kindel, et sünagoogi teenistus mõjutas kristliku jumalateenistuse sõnalist osa, seega pühakirja lugemisi, ühispalveid, ühislaule, jutlust jne.

Kolmas judaistliku jumalateenistuse keskne oli kodu. Just kodus toimus laste ümberlõikamine, alles sajandeid hiljem liikus see sünagoogi. Kodus õpetati lastele usutõdesid ja pühakirja ning peeti palvusi. Kodus toimusid ka sabatisöömaajad, kus peeti toitumise üle mitmeid nn

¹³ Doig, A. (2010). *Liturgy and architecture: from the early church to the middle ages*. Farnham: Ashgate. Lk 1.

¹⁴ Beckwith. (1983). Lk 42.

¹⁵ Doig. (2010). Lk 2, Beckwith. (1983). Lk 42.

¹⁶ Beckwith. (1983). Lk 42-43.

¹⁷ Toora pühamu või Toora kamber on spetsiaalne kaunistatud ruum sünagoogis, kus hoitakse Toorat ehk Moosese seadust.

¹⁸ Doig. (2010). Lk 2-3.

söögipalveid.¹⁹ Beckwith kirjutab, et evangeeliumitest leitav viimse õhtusöömaaja pidamine on väga sarnane juutide söömaegadele. Palvete lugemine eri toitude üle oli igati tavaline, näiteks leiva ja karika eraldi õnnistamine. Eriliseks teeb viimse õhtusöömaaja aga Jeesuse tõlgendus, kus ta ütleb, et leib on tema ihu ja vein tema veri. Üldiselt arvavad uurijad, et Jeesuse viimne õhtusöömaag oli osa juutide traditsioonilisest paasasöömaajast. Seega oli tegemist pikema õhtusöögiga, mille lõpus Jeesus alles seadis armulaua. Beckwith väidab, et see pikem nn paasasöömaag muutus algkristluses *agape* söömaajaks, mida Paulus kirjutas korintlastele (1 Kr 11) ja Didache armulauast veel ei eristagi omavahel. Need olid omavahel olemuslikult seotud. Alles Justinus Märter (100-165 pKr) ja Hippolytus (170-235 pKr) peavad neid eraldi toiminguteks.²⁰ Kui templi ohvriteenistus on andnud oma mõju armulaua sisulisele mõistmisele läbi ohvritemaatika, siis juutide kodune ühissöömaag on tugevalt mõjutanud armulaua sakramendi läbiviimist ja korda.

1.2 Apostlite aeg ja eraldumine juutlusest

Uue Testamendi ja sellele vahetult järgneva aja jumalateenistuse kohta teame me väga vähe, kuna siin on ainukeseks allikaks Uus Testament ise, mis pole aga primaarselt ajalooramat, vaid eelkõige koosneb teoloogilistest tekstidest. Uus Testament on tänapäevani kõigi kristlike kirikute õpetuslikuks aluseks, kuid selle tõlgendusvõimalusi on mitmeid ja nii ei saa ainult Uue Testamendi põhjal öelda näiteks seda, milline oli algkristlaste täpne arusaam armulauast ja kas see oli lähedasem katoliiklikule, luterlikule või hoopis kalvinistlikule õpetusele. Siiski saame Uue Testamendi põhjal teada mõningaid aspekte algkristlikust jumalateenistusest. Kuna esimesed kristlased olid juudid, siis nad jätkasid ka templi ja sünagoogi külastamist. Siiski toob Doig välja, et juba Apostlite Tegude raamatust (Ap 13) loeme, et sünagoogidest hakati kristlasi välja tõrjuma.²¹ Tempel hävis 70ndal aastal pKr. Doigi arvates viis just sünagoogidest väljatõrjumine ja templi hävitamine kristluse lõpliku lahkulöömiseni juutlusest.²²

¹⁹ Beckwith. (1983). Lk 43-44.

²⁰ Ibid. Lk 43.

²¹ Doig. (2010). Lk 2.

²² Ibid. Lk 2-3.

Sellega jäid kristlastele alles kodused koosviibimised. Doig toob välja, et kuni keiser Konstantinuseni (valitses 306-337 pKr) toimusid kristlikud jumalateenistused koguduse liikmete kodudes, mida hakati kutsuma *domus ecclesiateks*. Need võisid olla küllaltki erinevad hooned, teada on, et kirikutena kasutati näiteks *insulat*, *terme* või *horreumi*.²³ Tegemist oli hoonetega, mis algselt ei olnud mõeldud jumalateenistusteks, kuid mida kristlased kohandasid vastavalt oma vajadustele.²⁴

Millised võisid need kodused jumalateenistused välja näha? Kindlasti olid seal olemas juba mitmed elemendid, mis tänapäevani kuuluvad jumalateenistuse juurde. Eesti baptisti teoloog Peeter Roosimaa toob välja, et Ap 2,42 põhjal võib öelda, et koduste jumalateenistuse juurde kuulus ühispalve, õpetus, osadus ja leivamurdmine ehk armulaud.²⁵ Siinkohal võtan täpsema vaatluse alla õpetuse ehk jutluse ning armulaua.

Anglikaani vaimuliku Cheslyn Jonesi järgi on Pauluse armulauateoloogia Korintose kirjade põhjal kokkuvõtlikult selline, et armulauaks pidi kokku tulema terve kogudus ja seda ei tohtinud alustada enne, kui kõik olid kohal. See oli päris ühissöömine, kuhu kõik pidid sööki kaasa võtma, kellel see võimalik oli. Söömine algas juutliku õnnistamisega leiva üle, mille juurde lisati viide Kristuse ihule. Seejärel jagati leib kõigile koguduseliikmetele. Selle ühissöömisega oli Kristuse ihu ehk kirik osaduses üksteisega ja Issandaga. Söömaaeg jätkus ja pärast söömaaaja lõpu võeti karikas, õnnistati see ja jagati kõigile. Selle juurde kuulusid ka sõnad, mis mälestasid (*anamnees*) Jeesuse surma ja tema ülestõusmist. Paulus rõhutab, et seda söömaaega saab ka väärilt vastu võtta ning kutsub koguduseliikmeid ennast enne läbi katsuma.²⁶

Jonesi kokkuvõttes on minu arvates olemas mitmed selged elemendid, mis kuuluvad tänapäevani kõigi kirikute armulauateoloogia juurde. See on koguduse ühine tõeline söömaaeg, kus võetakse vastu tõelist leiba ja veini. Leib ja vein tuleb õnnistada enne söömist ja vajalik on *anamnees* ehk Kristuse tegude mälestamine ja elavakstegemine. Suur erinevus on see, et Jonesi arvates kuulus armulaud *agape* söömaaaja sisse, mis tänaseks on kas kadunud või eristatud armulauast. Jonesi

²³ Insulad olid mitmekorruselised korterelamud. Termid olid avalikud saunad. Horreumid olid laohooned.

²⁴ Doig. (2010). Lk 5-7.

²⁵ Roosimaa, P. (2015). Uue Testamendi aja jumalateenistus. Koostanud ja toimetanud Kaido Soom. Liturgika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 37.

²⁶ Jones, C. (1983). The New Testament. Edited by Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright and Edward Yarnold. The Study of Liturgy. London: SPCK. Lk 154.

kirjutatu järgi ei saa aru, kas algkristlikule armulauale on lähedamal reaalseltsi õpetus²⁷ või sümbolistlik tõlgendus.²⁸ Tema kokkuvõte on nii üldsõnaline, et mõlemad võivad leida siit enda seisukoha kasuks argumente. See ilmselt viitabki sellele, et Uue Testamendi arusaam armulauast on mitmetõlgendatav. Kuna mitmetõlgendatavus on osa Uue Testamendi armulauateoloogiast, siis väljendub see ka minu töö uurimuslikus osas, kus ankeetküsitluses pakun välja mitu erinevat varianti armulauast arusaamiseks. Läänekristluses on ajalooliselt olnud ja on tänapäevani suurimaks erinevuseks armulaua realistlikum või sümbolistlikum mõistmine. Kavatsen sellest lähtuda ka ankeetküsitluse küsimuste puhul.

Jutluse traditsiooni võtsid kristlased kaasa juutlikust sünagoogi,- ja templiteenistusest. Eesti teoloog Meeli Lepik toob välja kolme tüüpi jutlused, mida algkoguduses peeti. Esimesed neist on *homilia* jutlused. *Homilia* tähendab vestlust ja koosolemist. Seda tüüpi jutluste käigus seletati mõnda pühakirja salmi lahti näidete abil tavaelust. Jeesus kasutas ise seda meetodit väga sageli, küsides, arutledes ja vastates.²⁹

Rootsi piiskop ja teoloog Bo Giertz peab *homiliat* peamiseks jutlustamisstiiliks algkoguduses. Ta lisab, et *homilias* said osaleda ka koguduse liikmed küsides ja arutledes koos vaimulikuga kaasa. Giertz toob *homilia* näitena esile Ap 20, 7.³⁰

Aga **nädala esimesel päeval**, kui me olime kogunenud leiba murdma, **arutles ja väitles** Paulus nendega, ja et ta tahtis järgmisel päeval lahkuda, pikendas ta kõnet keskööni.³¹

Giertzi näites viitab nädala esimene päev pühapäevasele jumalateenistusele ja arutlemine ning väitlemine jutlusele.³² Giertzi väide *homilia* domineerimisest algkoguduses on huvitav, kuna hiljem seda tüüpi jutlustamine selgelt väheneb. Kui *homilia* oli tõepoolest peamine

²⁷ Õpetus, mille kohaselt Kristus on realselt, mitte ainult sümbolselt kohal armulaua elementides ehk leivas ja veinis. See on näiteks roomakatoliku, õigeusu, luteri, anglikaani ja mitme teisi kiriku ametlik õpetus.

²⁸ Õpetus, mille kohaselt Kristus pole armulauaelementides realselt kohal, vaid need on sümbolid, mille kaudu mälestatakse Kristuse surma ja ülestõusmist. See on näiteks baptistide, nelipühilaste ja mitme teise kiriku ametlik õpetus.

²⁹ Lepik, M. (2005). Jutlustamise ajalugu ja tänapäevane olukord. Koostanud ja toimetanud Tõnu Lehtsaar ja Kaido Soom. Homileetika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 10.

³⁰ Giertz, B. (2012). Then fell the Lord's fire. Translated and introduced by Bror Erickson. Saginaw: Magdeburg Press. Lk 250.

³¹ Piibel 1997.

³² Ibid. Lk 250.

jutlustamisstiil, siis olid paar sajandit hiljem kiriku jutlustamispraktikas toimunud suured muutused.

Lepik toob teise jutlusetüübina välja *kerygma* jutluse. Kerygma tähendab (evangeeliumi)kuulutust ja kerygma jutlus on misjoneeriv jutlus, mille eesmärk on pöörata paganad ristiusku. Lepik toob selle näitena välja Jeesuse misjonikäsu Mt 28,19.³³

Ja Jeesus ütles neile: „Minge kõike maailma, **kuulutage** evangeeliumi kogu loodule!³⁴

Missioloog Dana Robert kirjutab, et misjon on midagi, mis kuulub kristluse olemuse juurde. See on nii tänu ristiusu universaalsuse taotlusele ja Jeesuse enda eeskujule ning käsule.³⁵ Seega on misjoneeriv jutlus kindlasti olnud algusest peale kristluse osa ja on seda tänapäevani, kuna misjon on nõnda sügavalt seotud kristluse olemusega.

Kolmanda jutlusetüübina toob Lepik välja *didache* jutluse. See seisneb kristliku usu ja kiriku seisukohtade edasiandmises ning õpetamises. Lepik toob selle näitena Jeesuse kõne pärast püha õhtusöömaega (Jh. 14-16).³⁶ Seal ta õpetab sellistel teemadel, nagu Püha Vaimu tulek, Jumal Isa ja Poja ühtsus, Maailm ja Tõe Vaim jne.

Nii on juba algkoguduses olemas kolme tüüpi jutluseid, *homiliat*, mida ma nimetaksin ka osaduslikuks jutluseks, *kerygmat* ehk misjoneerivat või äratuslikku jutlust ning *didachet* ehk õpetavat jutlust. Nendest kolmest on tänapäevase luterliku peajumalateenistuse kontekstis kindlasti alles nii *didache* kui ka *kerygma*. Sel põhjusel uurin ankeetküsitluses nende olulisust ka tänapäeva kirikulise jaoks. Arvan, et *didache* jutlus on läbi ajaloo säilitanud oma positsiooni ja nendest kolmest kõige vähem muutusi läbi teinud. Õpetuse teemad võivad olla muutunud, kuid kristliku õpetuse edasiandmine on igal ajal olnud aktuaalne. *Kerygma* jutlus on vahepeal olnud tagaplaanil, kuid tuleb hiljem luterluses siiski tagasi. *Homilia* jutlus hakkas taanduma juba kirikuisade ajal ja tänapäeval teda luterliku peajumalateenistuse kontekstis sisuliselt ei eksisteeri. Järgnevates ajaloolistes arengutes võtan vaatluse alla muutused *didache*, *kerygma* ja *homilia* jutluste juures.

³³ Lepik. (2005). Lk 10-11.

³⁴ Piibel 1997.

³⁵ Robert, D. (2009). Christian Mission. How Christianity became a World Religion. Oxford, UK: Wiley-Blackwell. Lk 1, 2, 11.

³⁶ Lepik. (2005). Lk 11.

1.3 Kirikuisade periood

Esimesed kristliku jumalateenistuse kirjeldused pärinevad teisest sajandist pKr. Tartu Ülikooli Usuteaduskonna praktilise usuteaduse lektor Kaido Soom kirjutab, et esimene jumalateenistuse korra kirjeldus pärineb Didachest (umbes aastast 100). Sealt näeme, et jumalateenistuse osaks on saanud Meie Isa palve ning lõpudoksoloogia. Armulaua kohta kasutatakse esimest korda sõna euharistia. Ristimata inimesed ei tohi armulauast osa võtta ja on ka esimene viide sellele, et armulauda käsitletakse ohvrina. Palved ja õnnistamised on võetud Pauluselt ja järgivad juutlikku korda. Didaches on armulaud ja *agape* söömaaeg veel seotud.³⁷ Huvitav on minu hinnangul ohvritemaatika sissetoomine ja ristimata inimeste selge eraldamine armulauast, mis võivad olla märgiks kaldumisest reaalseltsi õpetuse poole. Ohvriõpetus on ju hiljem ja ka tänapäeval keskmes katoliiklikus armulauateoloogias.

Anglikaani teoloog K. Noakes on aga Didache materjalide suhtes kriitiline, kuna tema arvates on need katkendlikud ja teksti autor ning päritolu teadmata. Noakesi arvates on esimene tõsiseltvõetav ja detailne kirjeldus jumalateenistusest ja armulauast pärit Justinus Märtrilt (2. sajandi keskpaik). Noakes toob välja, et Justinuse puhul on täielikult kadunud *agape* söömaaeg armulaua juurest. Justinus nimetab armulauda samuti ohvriks ja väidab juba selgelt, et euharistliku palve läbi, mis on veel küllaltki vabas vormis, muutuvad vein ja leib Kristuse ihuks ja vereks. Justinuse järgi olid jumalateenistusel juba lugemiste hulgas ka lisaks Vanale Testamendile kindlasti evangeeliumid ja Pauluse kirjad. Ta mainib ka jutlust, mille pidas koguduse juht. Ühispalve peeti seistes ning seal palvetati ka keiseri ja riigi eest. Armulauaande jagasid diakonid.³⁸

Justinuse kirjeldustes on minu arvates kõige märkimisväärsem Uue Testamendi tekstide kindel osa jumalateenistusel ja armulaua juures selge viide reaalseltsile. Samas näiteks Soom peab seda veel juhuslikuks märgiks ja toob välja, et kindel terminoloogia veel puudub ja

³⁷ Soom, K. (2015). Jumalateenistuse liturgia ajalooline areng kuni XIII sajandini. Koostanud ja toimetanud Kaido Soom. Liturgika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 45.

³⁸ Noakes, K. (1983). From the Apostolic Fathers to Irenaeus. Edited by Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright and Edward Yarnold. The Study of Liturgy. London: SPCK. Lk 171.

transsubstantsiatsiooniõpetus areneb välja selgelt hiljem.³⁹ Soomi väidet toetab ka EELK UI süstemaatilise usuteaduse professori Arne Hiobi kirjutatu, kus on öeldud, et vanadest kirikuisadest toetasid osad, nagu Ireneus, Antiookia Ignatios, Justinus, Jerusalemma Kyrillos jt tugevalt realistlikku⁴⁰ armulauakäsitlust, kuid olid olemas ka kirikuisad, kes kaldusid sümbolismi-spiritualismi, need olid näiteks Origenes, Tertullianus ja Cyprianus.⁴¹ Nii võime väita, et oli alus pandud reaalsuubotsi õpetusele, kuid puudus konkreetne paikapandud doktriin ja armulaua mõistmises valitses veel küllaltki suur arvamuste paljusus. Samas on näha, et juba on tekkinud ka realistliku-sümbolistliku armulauakäsitluse vastasseis, mis saksa luterliku teoloogi H. G. Pöhlmanni arvates iseloomustab kogu edasist kirikulugu.⁴² Kuna see vastasseis on nõnda vana ja kestab tänapäevani, siis olen kasutanud seda ka oma töö uurimuslikus osas, kus just realistlik-sümbolistlik on skaala kaks äärmist punkti, mille põhjal uurin kirikuliste arusaama armulauast.

Järgmine oluline allikas esimeste sajandite kristliku jumalateenistuse kohta on Hippolytuse „Apostellik Traditsioon.“ Soomi arvates on „Apostelliku Traditsiooni“ peamine väärtus see, et siin on olemas juba selge euharistlik palve, mille juurde kuulub ka koguduse ja vaimuliku dialoog.⁴³ Hippolytuse tekst kirjeldab äsjapühitsetud piiskopile määratud korda armulaua pühitsemiseks.⁴⁴

„Apostellikus Traditsioonis“ on selgelt näha ka juba kiriku õpetuses ja ametites hierarhia väljukujunemist.⁴⁵ See väljendus ka jutlustamises, reeglina võisid jutlustada ainult piiskopid, preestrid tegid seda ainult esimeste loal.⁴⁶ Jutlustamise osas on märgatav, et järjest rohkem hakkasid kristlikud jutlustajad kasutama paganalikust kreeka-rooma retoorikast pärit võtteid. Nendega ülepingutamist kritiseerib Püha Cyprianus (suri 304 pKr), kes väidab, et jutlustesse on liigselt tulnud teatrikunstist pärit tehnikad, hääldus ja kõneosavus.⁴⁷ Samas olid retoorika võtetega tuttavad ja neid kasutasid pea kõik tollaegsed kuulsad jutlustajad, nagu Johannes Kuldsuu, Püha Ambrosius, Püha Basilius, Augustinus Hippost jt. Näiteks Johannes Kuldsuu

³⁹ Soom. (2015). Lk 46.

⁴⁰ Arne Hiobi kasutatud „realistlik armulauakäsitlus“ on samane mõiste reaalsuubotsi õpetusega, mida olen ise kasutanud. Kasutan neid ka ise hiljem sünonüümidena.

⁴¹ Hiob, A. (2013). Luterliku dogmaatika alused. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut. Lk 260-261.

⁴² Pöhlmann, H. (1994). Dogmaatika põhijooned. Tartu: Greif. Lk 183.

⁴³ See tähendab fraasid, nagu „Issand olgu teiega“, „Ja sinu vaimuga“, mis tänase päevani kuuluvad liturgiasse.

⁴⁴ Soom. (2015). Lk 46.

⁴⁵ Ibid. Lk 46.

⁴⁶ Lepik. (2005). Lk 11-12.

⁴⁷ Ibid. Lk 13.

(347-407) oli õppinud noorena retoorikat ühe tolle aja kuulsa kõnemeistri Libaniuse juures.⁴⁸ Johannes (kellele 6. sajandil omistati lisanimi Kuldsuu) on kirikuisadest üks kõige kuulsamaid jutlustajaid. Tema jutlused koosnevad piiblikirjakohtadest, mida ta seletab lahti ja rakendab praktiliste elu küsimustes.⁴⁹ Johannes oli pigem *didache* tüüpi jutlustaja, kes õpetas ja juhtis kuulajaid meelesparanduse poole. Samas esitab ta ka kuulajatele küsimusi ning kaasab neid, mis oli tol ajal tavaline.⁵⁰ Nii et teatud *homilia* mõjutused on ka olemas. Tihti käsitleb ta moraaliga seotud probleeme ja innustab kuulajaid headele tegudele.⁵¹ Õige moraaliga kasuks argumenteerimine ja veenmine viitab minu arvates selgelt retoorika mõjudele, kus tähtis oli oma seisukohta võimalikult argumenteeritult edasi anda.⁵² Nii võime näha antiik-retoorika mõjusid ühe tolle aja kuulsaima kristliku jutlustaja juures.

Kokkuvõttes võime öelda, et apostlike isade aega iseloomustab järjest kasvav vaimulike ameti hierarhiseerumine, jumalateenistustel konkreetse korra väljaarenemine, armulaua realistliku käsitluse suurenev mõju ja jutluse puhul antiik-retoorika võtete kasutuselevõtmine.

⁴⁸ Johannes Kuldsuu. (2019). Jutlused meelesparandusest. Tõlkinud Mattias Palli, toimetanud Leena Helena Tölpt, kujundanud Aili Mittal-Jõgiste. Tallinn: EKSA. Lk 14.

⁴⁹ Kuldsuu. (2019). Lk 8-13.

⁵⁰ Ibid. Lk 14-15.

⁵¹ Ibid. Lk 8-13.

⁵² <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/rhetoric-ancient-and-medieval>. (15.12.2021).

2. Liturgia keskajast ja reformatsioonist uusajani

2.1 Keskaeg

Kristluse positsiooni Rooma riigis muutis tugevalt see, kui keiser Konstantinus Suur (272-337) ristiusu legaliseeris ja seda soosima hakkas. See avas tee kristluse kujunemisele riigiusuks. Liturgia kohapealt on suur muutus see, et Konstantinuse soosingu tõttu võtsid kristlased varasemate tagasihoidlike kodukirikute asemel pühakodadena kasutusele avalikud, suured ja võimsad basiilikad.⁵³ Kindlasti tõi see kaasa ka muutusi jumalateenistuse pidamises. Samas toimusid need muutused ajapikku ning anglikaani teoloog D. M. Hope toob välja, et me teame väga vähe läänekiriku liturgia arengu kohta sel ajal ning esimesed pidepunktid leiame alles 5. ja 6. sajandi lõpust.⁵⁴ Kuna kokkuleppeliselt peetakse keskaja alguseks 476. aastat pKr, siis minu arvates võib neid läänekristluses toimunud arenguid pidada juba varakeskaja osaks.

Rooma missa muutus domineerivaks läänekirikus alles 9. sajandi alguseks. Ennes seda olid olemas mitmed jumalateenistuskorrad eri piirkondades. Nende vahel olid olemas nii mõnedki erinevused. Näiteks Gallia missas oli epiklees⁵⁵ seadmissõnade⁵⁶ järel, Milaano missas aga mõisteti konsekratsioonina⁵⁷ seadmissõnu.⁵⁸

Esimesed Rooma missa täiskujul sakramentaariumid⁵⁹ on Gelasiuse ja Gregoriuse sakramentaariumid. Üks on omistatud paavst Gelasiusele ja teine paavst Gregorius I-le. Kindlasti pole neist kumbki täistekstide autorid, kuid suure tõenäosusega on nad andnud oma panuse jumalateenistuse korra kujunemisele. Gelasiuse sakramentaarium on ilmselt pärit 8. sajandist ja Gregoriuse oma 7. sajandist.⁶⁰

⁵³ Doig. (2010). Lk 20-25.

⁵⁴ Hope, D. (1983). *The Medieval Western Rites*. Edited by Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright and Edward Yarnold. *The Study of Liturgy*. London: SPCK. Lk 222-223.

⁵⁵ Hetk armulauaaliturgias, kus palutakse, et Püha Vaim laskuks ja muudaks armulauaannid Kristuse ihuks ja vereks.

⁵⁶ Piiblist pärit armulauda puudutavad tekstid, nt 1Kr 11, 23-26: "Meie Issand Jeesus Kristusel, sel ööl, mil tema ära anti, võttis leiva

⁵⁷ Armulauaandide pühitsemine, siin kontekstis samane mõiste epikleesiga. Viimast kasutatakse rohkem idakirikus.

⁵⁸ Soom. (2015). Lk 47.

⁵⁹ Sakramentaarium on liturgiline käsiraamat preestritele, kus on kirjas missa kord.

⁶⁰ Hope. (1983). Lk 225-227.

Kaido Soomi sõnul oli nende sakramentaariumide põhjal 8. sajandiks selgelt välja kujunenud tava, kus jumalateenistusel oli 2 lugemist, millest esimene lugemine oli mujalt kui evangeeliumist ja teine oli evangeelium. Sellele järgnes jutlus. Armulaua osas oli olemas konsekratsioonimoment, kuid puudus elevatsioon⁶¹. Armulauda jagas piiskop ning inimesed tulid ise altari juurde, armulauaande vastu võtma. Armulauaandide jagamisega kujunes välja riitus, kus oli kõigepealt meieisaplave, rahusoov ühes rahusuudlusega, leivamurdmine (juhtis sisse laul Agnus Dei), segamisriitus, seejärel jagati kommunioonipsalmi saatel armulauda kõigepealt vaimulikele ja siis ilmikutele. Veel anti ka ilmikutele nii leiba kui ka veini (see komme kadus 12. sajandil).⁶²

Alcuin Reidi sõnum muutus Rooma missa domineerivaks Lääne-Euroopas seoses Karl Suure ja Frankide riigiga. Karl Suur soovis oma riigis jumalateenistuse korda ühtlustada ja paavsti abiga muudeti normatiivseks korraks see, mis põhines Gregoriuse sakramentaariumil. Reid rõhutab siiski, et see ei olnud vägivaldne normeerimine, vaid osa loomulikust jumalateenistuse arengust. Uus kehtima hakkav kord arvestas ka kohalike eripäradega. Sellega kujunes läänekirikus suures osas välja missakord, mis püsis Trento kirikukoguni (1545-1563).⁶³

Arne Hiob toob välja, et 787. aastal toimunud VII Nikaia Kirikukogu dogmatiseeris Kristuse reaalsuuluse armulaua elementides.⁶⁴ See põhjustas aga läänekirikus vaidlused, mis algasid 9. sajandil ja lõppesid 11. sajandil. Nendes vaidlustes kaitsesid armulaua sümbolistlikku tõlgendust näiteks Ratramnus ja hiljem Berengar Tour'sist ja realistlikult poolelt võtsid sõna Paschasius Radbertus ning hiljem Lanfranc.⁶⁵ Hiobi arvates iseloomustab sümbolistlik-realistlik vastasseis selgelt ainult läänekirikut, idakirikus domineeris algusest peale ainult realistlik armulauakäsitlus.⁶⁶

See on minu arvates huvitav väide, kuna tõepoolest pole see vastasseis lääne kristluses vaibunud. Pärast reformatsiooni tõusis see kalvinismi kaudu uuesti esile ja on tänapäevani olemas.

Hiob võtab keskaja arengud läänekirikus kokku öeldes, et peale jäi selgelt realistlikum armulauakäsitlus. Petrus Lombardus (1096-1160) andis suure osa katoliikliku armulauaõpetuse väljakujunemiseks ning nii sõnastati ja kinnitati transsubstantsiatsiooniõpetus IV Lateraani

⁶¹ Armulauaandide tõstmine ja kogudusele näitamine pärast pühitsemist.

⁶² Soom. (2015). Lk 48-49.

⁶³ Reid. (2004). Lk 13-20.

⁶⁴ Hiob. (2013). Lk 261.

⁶⁵ Ibid. Lk 261-262.

⁶⁶ Ibid. Lk 260-261.

kirikukogul 1215. aastal. Aristotelese filosoofia abil seletati, et armulauas leib ja vein muutuvad olemuslikult ehk substantsi poolest Kristuse ihuks ja vereks, kuig säilivad leiva ja veini omadused ehk aktsidentsid. Lõpliku kuju ja seletuse sellele õpetusele andis Aquino Thomas (1225-1275).⁶⁷

Eesti luterliku teoloogi Elmar Salumaa sõnul muudeti sellega armulaud maagiliseks toiminguks ning kadus armulauasakramendi seotus Jumala sõna ja vastuvõtja usuga.⁶⁸ Salumaa kriitikat tuleks minu hinnangul mõista lähtuvalt tema luterlikust taustast ja see võib olla veidi liialdatud. Samas on kindel see, et katoliiklik armulauaõpetus transsubstantsiatsiooni ja ohvritemaatikaga oli üks suuremaid tülikäsimusi, mis tekkis reformaatorite ja katoliiklaste vahel 16. sajandil.

Keskaja homileetikas tugevnes oluliselt antiik-retoorika mõju. Sellele avas teed Hippo Augustinus (354-430), kellest sai üks läänekiriku mõjukamaid kirikuisasid. Augustinus oli reetoorikas tugevalt mõjutatud Cicerost ja kasutas tema teostest saadud võtteid ise praktikas. Augustinuse mõjul sai Cicero raamatust „De inventione“ keskajal kohustuslik kirjandus teoloogidele. Tegemist oli raamatuga, mis algselt käsitles kohtusaali kõnesid.⁶⁹ See aitab mõista, miks veenmine ja argumenteerimine muutusid kristlikus homileetikas nõnda oluliseks.

Augustinus pidas jutlustamisel oluliseks kolme asja, jutlustaja pidi kuulajaid õpetama, köitma ja veenma. Oma jutlustes seletas ta ikka lahti pühakirja, kuid jutluse eesmärk oli anda edasi õige õpetus, mõjutada inimesi Kristuse poole ja teha seda nõnda, et see oleks kõitev.⁷⁰

Kõrgkeskajal tugevnes veelgi antiigi mõju ja Cicero ning Aristotelese teostele kirjutati palju kommentaare. Beda Venerabilis võttis kokku keskaegse arusaama öeldes, et kõik antiigi reetoorika traditsioonid on olemas ka Piiblis. Suurenes allegoorilise piiblitõlgenduse osakaal, kus tekstist leiti lisaks literaalsele veel väga palju erinevaid tõlgendusi. Jutlustesse tulid senisest rohkem filosoofilised ja teoloogilised kontseptsioonid.⁷¹ Kuigi filosoofia ja teoloogia on mõlemad läbi teinud suuri muutusi, on nende omavahelised seosed ka tänapäeval olemas. Mitmed modernsemad protestantlikud teoloogid, nagu näiteks Paul Tillich, on kasutanud filosoofiliste konstruktsioonide abi, et seletada kristlikku õpetust. Sel põhjusel uurin ka

⁶⁷ Ibid. Lk 262-263.

⁶⁸ Salumaa, E. (2008). Evangeelium ja eetos. Koostanud Thomas-Andreas Pöder. Tallinn: Ilmamaa. Lk 121.

⁶⁹ <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/rhetoric-ancient-and-medieval>. (26.04.2022).

⁷⁰ <https://curatingtheology.org/blog/saint-augustine-on-the-three-elements-of-a-great-sermon>. (26.04.2022).

⁷¹ <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/rhetoric-ancient-and-medieval>. (26.04.2022).

ankeetküsitluse abil kui olulised on kirikulistele filosoofilised ja teoloogilised kontseptsioonid ja nende seletamine jutlustes.

Minu hinnangul vähenes Augustinuse ja keskaja arengute mõjul algkirikust pärit *homilia* ja *kerygma* jutluste mõju. Tahaplaanile jäi nii kaasav ja arutlev kui ka misjoneeriv-äratav jutlus. *Homilia* taandumise põhjuseks võib olla antiik-retoorika mõju, mille kaudu tõusis keskmesse jutlustaja isik ja tema oskused. Oma osa on ka selles, et *homilia* jutlus sobib rohkem väiksema koguduse jaoks, kuid kristluse kasvades muutus osaduslik ja arutlev jutlus ebapraktiliseks ja mittevajalikuks. *Kerygma* jutlus taandus kindlasti ainult osaliselt. Kui piiskoppidest ja preestritest said maaisandad ja riigiametnikud valdavalt kristlikes riikides, siis kindlasti vähenes seal misjoneeriva jutluse mõju. Samas toimus pidev misjonitöö nende rahvaste seas, kes polnud ristiusku. Selles kontekstis säilitas misjoneeriv jutlus oma tähtsuse. Eraldi peab välja tooma aga selle, et keskajal tähendas misjon eelkõige rahva allutamist kristlikule kiriklikule-riiklikule võimule.⁷² Lisaks on näiteks kõrgkeskaja suurima teoloogi Aquino Thomase raamat „Summa contra gentiles“, mille ta kirjutas kristliku misjoni tarvis, eelkõige apologetiline teos, mis argumenteerib kristluse õigust teiste religioonide ees.⁷³ Seega on ka *kerygma* jutluste puhul näha antiik-retoorika ja,- filosoofia mõjul veenmise ja argumenteerimise esiletõusu ja vaimuliku pöördumise tähtsuse vähenemist. Apologetika on olemas tänapäevani kristluses ja on palju raamatuid ning jutluseid, kus seletatakse ja kaitstakse kristlikku usku teiste ideede suhtes. Tänapäeva maailmas, kus vaba arutelu võimalus on suur, võib apologetika roll olla küllaltki tähtis. Sel põhjusel olen ankeetküsitluse kaasanud apologetilise jutluse ja uurinud selle olulisust kirikuliste jaoks.

Märgatavalt suurenes *didache* jutluste osakaal. Õige õpetus tõusis esiplaanile ja seda õiget õpetust aitasid edasi anda antiigist pärit tarkused, nagu retoorika ja filosoofia. Keskaegse *didache* jutluse probleemideks võisid olla nende keerukus, arusaamatus lihtnimeste jaoks ja kaugenemine pühakirja selgest sõnumist. Jutlused olid tollal valdavalt ladina keeles ja teoloogiliste ning filosoofiliste kontseptsioonide kasutamine võis olla raskesti mõistetav.⁷⁴ Filosoofia mõjul suurenes allegoorilise ja tüpoloogilise eksegeesi osakaal, kus pühakirjast leiti

⁷² Selart, A.(2018). Arusaam ristiusustamisest keskajal. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Eesti kiriku,- ja religioonilugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 40-41.

⁷³ <https://d2y1pz2y630308.cloudfront.net/15471/documents/2016/10/St.%20Thomas%20Aquinas-The%20Summa%20Contra%20Gentiles.pdf>. (26.04.2022).

⁷⁴ <https://blog.oup.com/2019/05/preaching-as-teaching-in-the-medieval-church/>. (26.04.2022).

palju erinevaid tähendusi lisaks sõnasõnalisele. Martin Lutheri jaoks osutus see hiljem suureks probleemiks ning ta leidis, et sellega läks kaduma pühakirja lihtne ja selge sõnum.⁷⁵

Keskaja läänekristlikku jumalateenistust iseloomustab Rooma missa järkjärguline hegemoonia, realistliku armulauakäsitluse võit ja transsubstantsiatsiooniõpetuse kehtestamine ning antiikretoorika mõjul *didache* jutluse võidukäik ehk õpetamise, veenmise ja argumenteerimise esiletõus jutlustamisel.

2.2 Reformatsioon

Reformatsiooni alguseks loetakse kokkuleppeliselt 1517. aastat kui saksa augustiinlasest munk Martin Luther avaldas oma 95. teesi, millega ta kritiseeris tollases roomakatoliku kirikus levinud tavasid ja praktikaid, nagu indulgentside müümist. Selle tagajärjel tekkisid sündmused, mis tipnesid Lutheri ekskommunikatsiooniga 1521. aastal ja läänekristluse lõhenemisega. Luterlik õpetus kinnitas kanda Põhja-Saksamaal, Skandinaavias ja ka Liivimaal. Lutheri väljaastumise mõjul toimus reformatsioon ka Šveitsis ja Inglismaal, kus tekkisid vastavalt kalvinistlik ja anglikaani kirik. Kui algselt kritiseeris Luther teatud praktikaid, siis peagi sai tema kriitika aluseks terve katoliiklik õpetus. Luther tõstis kristliku usu keskmesse õigeksmõistuõpetuse, soovis õpetuse aluseks senisest tugevamalt seada pühakirja ja Piibli põhjal lükkas ta tagasi paavsti vaimuliku ja ilmaliku võimu. Lutheri ideed põhjustasid luterlikel aladel suuri muutusi kristliku kiriku õpetuses, kiriku korralduses ja praktikas. Need muutused ei jätnud puutumata ka jumalateenistust.⁷⁶

EELK Usuteaduse Instituudi praktilise usuteaduse lektori Marko Tiituse sõnul ei olnud Lutheri sooviks juurutada uut jumalateenistuse korda, ta oli liturgia reformimisel pigem konservatiivne. Lutheri peaesmärgiks oli vabastada jumalateenistus nendest väärarusaamadest, mis ei sobinud kokku evangeelse õpetusega. Tiituse hinnangul väärtustas Luther ka vanakiriklikku pärandit ja soovis seda juurutada.⁷⁷

⁷⁵ Hiob. (2013). Lk 89-90.

⁷⁶ Tiitus. (2015). Usupuhastus ja sellele järgnev liturgiline areng luterlikus kirikus. Koostanud ja toimetanud Kaido Soom. Liturgika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 116-117.

⁷⁷ Ibid. Lk 116-119.

Samas Lutheri uurija Scott M. Hendrix arvab, et Luther soovis tegelikult palju radikaalsemaid reforme. Hendrixi arvates pidi tõeline jumalateenistus Lutheri järgi olema mitteametlik ja spontaanne, kus jumalateenistuse reeglid sünnivad kristlaste ühiskogemusest. Lutheri radikaalsed mõtted aga ei läinud läbi ja nii pidi ta kohanduma olemasoleva religioosse süsteemiga.⁷⁸

Huvitav on minu arvates see, et Tiitus ja Hendrix annavad edasi küllaltki erinevat pilti Lutheri kavatsusest seoses jumalateenistuse reformimisega. See võib anda märku Lutheri isiku ja tema mõtete keerulisusest ja mitmetimõistetavusest. On ju Lutherist kirjutatud palju raamatuid, kus on antud erinevaid hinnanguid tema motiividele ja mõtetele.

Luther avaldas ise kaks jumalateenistuse korda, millest mõlemad mõjutasid väga tugevalt järgnevaid luterliku jumalateenistuse pidamise viise. Need Lutheri korrad olid „Formula Missae“ (1523) ja „Deutsche Messe“ (1526). Luther pidas mõlemat korda soovituslikuks ja ei soovinud neist teha kohustuslikku ühtset liturgiat kõigile luterlastele.⁷⁹ See kinnitab Hendrixi mõtet, et Luther väärtustas vabadust liturgia küsimustes ja soovis tegelikult, et liturgia sünniks kristlaste ühisest kogemusest.

Tiitus toob välja, et „Formulae Missae“ oli ladinakeelne reformeeritud missakord, mida kasutati Wittenbergis. See oli küllaltki sarnane Rooma missaga, kuid armulauaaliturgiast olid kõrvaldatud viited ohvrile ja kristlaste headele tegudele lunastuse saamisel.⁸⁰

Samas on „Deutsche Messe“ Tiituse arvates selgelt juba palju radikaalsem. Armulauaaliturgias on alles jäänud ainult seadmissõnad ja armulauaosadus. „Deutsche Messes“ on juba palju suurem ka saksa keele osa teenistusel.⁸¹

Tiitus lisab, et luterlikku jumalateenistuskorda iseloomustab veel uuendusena rahvakeelse koguduselaulu kasutuselevõtmine. Luther kirjutab paljud uued koraalid ise. Koraal oli Lutheri jaoks nii pedagoogiline kui ka liturgiline vahend. See aitas õpetada evangeelseid tõdesid ning kogudusel teadlikumalt liturgias osaleda.⁸²

Luther ja tema järgijad arvustasid teravalt katoliikliku armulauaõpetust. Augsburgi usutunnistuse apoloogias ründas Lutheri üks lähimaid kaastöölisi Philip Melancton keskaja skolastilist arusaama, mille järgi armulaud on ohver, millega hüvitatakse meie patte. Melancton toonitas, et kirikuisad mõistsid armulauda tänuohvrina, mitte reaalse patuohvrina. Pattude andeksandmise on

⁷⁸ Hendrix. (2018). Martin Luther. Reformaator ja tema visioon. Tallinn: Argo. Lk 240-241.

⁷⁹ Tiitus. (2015). Lk 119.

⁸⁰ Tiitus. (2015). Lk 119.

⁸¹ Ibid. Lk 120.

⁸² Ibid. Lk 121-122.

juba Kristus ära teeninud oma ühekordse ja kordumatu ohvriga.⁸³ Schmalkaldeni artiklites lükkab Luther tagasi ka transsubstantsiatsiooniõpetuse ning armulaua jagamise ainult ühel kujul.⁸⁴ Samas toonitab Luther usku Kristuse reaalsuubstantiatsiooniõpetusele, öeldes „Väikeses katekismuses“, et armulaud on Kristuse tõeline ihu ja veri, millega meile kingitakse pattude andeksandmine.⁸⁵

Nii toob Hiob välja, et Luther vastandus nii katoliiklikule transsubstantsiatsioonile kui ka kalvinistlikule sümbolismile.⁸⁶

Nii võime minu arvates öelda, et Luther säilitas klassikalise reaalsuubstantiatsiooniõpetuse, kuid vabastas selle keskaja katoliku teoloogias tekkinud filosoofilistest seletustest. Ei saa väita, et Lutheri enda mõjul otseselt vähenes armulaua tähtsus ja osa kristlikus jumalateenistuses.

Tiitus toob välja, et reformatsiooniga kindlasti tugevnes jutluse roll. Lutheri jaoks oli jutlus liturgiline sündmus ja õndsusvahend. Jutlusest pidi Lutheri järgi kostma Jumala Sõna, mille keskmes oli õigeõpetuseõpetus. Tiituse järgi oli jutlus Lutherile sakramentaalne, nii nagu Kristus on kohal armulauaelementides on ta ka kohal jutluses.⁸⁷ Lepik nõustub Tiitusega öeldes, et reformatsiooni tulemusena saavutas jutlus jumalateenistuses keskse koha. Ta lisab, et Luther võis jutlustada ka 2-3 kolm korda nädalas.⁸⁸ See tekitab minus huvitava küsimuse, et kuivõrd Lutheri ideed võisid temast endast olenemata mõjutada hilisemat armulaua tähtsuse vähenemist ja jutluse tähtsuse kasvu. Kuna Luther puhastas armulaualiturgia katoliiklikust õpetusest ja seega lühendas seda ning samal ajal käsitles jutlust sakramentaalsena, siis võib jääda mulje, et Luther vähendas armulaua ja kasvatas jutluse mõju. Tegelikult ei saa minu arvates Lutheri armulauateoloogiat mõõta realistlik-sümbolistlik skaalal, sest vaatamata tema erinevale seletusele katoliiklastest, oli ta veendunud Kristuse reaalsuubstantiatsiooni pooldaja. Siiski võis Lutheri tegevusel olla mõju sellele, et hilisemas luterluses armulaud taandus jutluse ees.

Ei saa väita, et Lutheri töö tulemusena oleks vähenenud *didache* jutluse valitsev positsioon läänekirikus. Kui vaadata Lutheri elu ja tööd, siis oli selle keskmes õpetamine. Luther oli juba augustiinlasest mungana olnud õppejõud Wittenbergi ülikoolis. Hiljem soosis ta emakeelse Piibli tõlkimist ja kirjutas katekismused, et inimesi õpetada. Lutheri teoloogia keskmes on õigeõpetuseõpetus. Nii säilitas *didache* jutlus ka Lutheri juures oma koha, kuid kardinaalselt

⁸³ Luterlikud usutunnistuskirjad. (2014). Lk 154-162.

⁸⁴ Ibid. Lk 192-193.

⁸⁵ Ibid. Lk 217.

⁸⁶ Hiob. (2013). Lk 263-265.

⁸⁷ Tiitus. (2015). Lk 121.

⁸⁸ Lepik. (2005). Lk 15.

muutusi teemad, mida õpetati. Luther lükkas kõrvale antiik-retoorikast pärit argumenteerimise, veenmise ja filosoofilised kontseptsioonid. Nende asemel tuli keskmesse Kristus ja temast tulenev õigeksmõistmine.

Kokkuvõttes võime öelda, et reformatsioon mõjutas tugevalt jumalateenistuse arengut, Lutheri ideedega kaasaläinud maades toimusid suured muutused liturgias. Armulauateoloogiast eemaldati viited ohvrile ja kaotati transsubstantsiatsiooniõpetus. Jumalateenistusse kaasati senisest palju enam rahvakeelsed koraalid. Jutluses tõusis keskmesse õigeksmõistuõpetus ja Kristus.

2.3 Reformatsioon Eestis, ortodoksia ja pietism

Tänapäeva Eesti aladele jõudis reformatsioon varakult. Eesti ajaloolase Mart Laari sõnul saabusid esimesed luterlikud kuulutajad Tallinna ja Tartu 1523. aastal. 1526. aastaks olid enamused Eesti linnadest luterlikud, maal püsis katoliiklus kauem.⁸⁹ Lõplikult kinnitas luterlus kanda Eestis aga alles Rootsi ajal (1629-1710).⁹⁰ Rootsi võimu aeg Eestis kattub kirikulooliselt perioodiga, mil luterluses domineeris luterlik ortodoksia. See oli periood, mil teoloogia keskmes olid oma konfessiooni õpetus ja pärand ning sellest range kinnihoidmine.⁹¹ Tiitus toob välja, et liturgias väljendus see korrektsuse ja didaktilisusena. Jumalateenistused olid tihti 3 tundi pikad, kus ühe tunni võttis muusika, teise jutlus ja teated ning kolmanda armulaud. Armulaualiturgias rõhutati õiget luterlikku armulauaõpetust ehk Kristuse reaalsuubstanti.⁹²

Nagu Tiitus toob välja oli õpetamine keskmes luterliku ortodoksia jaoks. Seega võime järeldada, et *didache* jutlus säilitas oma koha ja isegi tugevdas oma positsiooni. Õpetamine väljendus ka emakeelse kristliku kirjanduse levitamises, rahva harimises luterlikus vaimus jne.

Leedu luterlik liturgiauurija Darius Petkunas toob välja, et Rootsi ajal üritati mitmel korral kehtestada Eestis ühtset liturgiat ja kirikukorda. See õnnestus aga alles 1686. aastal.⁹³ Eesti ajaloolane Andres Andresen toob oma doktoritöös välja, et 1686. aasta kirikuseaduse järgi

⁸⁹ Laar, M. (2010). 101 Eesti ajaloo sündmust. Tallinn: Varrak. Lk 44-45.

⁹⁰ Lotman, P. (2018). Rootsi kirikupoliitika ebakindel algus Eestimaal. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Eesti kiriku,- ja religioonilugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 129-132.

⁹¹ Andresen, A. (2018). Rootsi kirikuühitsuse kehtestamine. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Eesti kiriku,- ja religioonilugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 139-140.

⁹² Tiitus. (2015). Lk 125.

⁹³ Petkunas, D. (2013). Russian and Baltic Lutheran liturgy in the nineteenth and twentieth centuries. Klaipeda: Klaipėdos universiteto leidykla. Lk 19.

keelustati riigis kõik teised uskkonnad peale luterluse ja luterlikku kirikusse kuulumine tehti sunduslikuks.⁹⁴ See annab minu hinnangul hästi edasi ortodoksiaajastu ja ka 1686. aasta kirikuseaduse vaimu. Huvitaval kombel kehtis suures osas 1686. aasta kirikuseadus kuni 1832. aastani kui hakkas kehtima uus vene kirikuseadus.

17. sajandi keskpaigas hakkas aga levima uus luterluse vool, mille nimeks on pietism. See oli Eestis valitsev vool 18. sajandi algusest keskpaigani, mil pietismist olid mõjutatud enamused Eesti vaimulikke. Pietistid rõhutasid äratus-evangelistlikus stiilis pöördumist, uussünni ja pühitsuselu. Nende jaoks oli keskmiselt iga üksiku uskliku sisemise usulise tunde elavnemine.⁹⁵ Petkunas toob välja, et pietistid ei hoolinud eriti ametlikust doktriinist ega liturgiast. Viimase eesmärk oli aidata kaasa usulisele pöördumisele. Petkunas rõhutab, et just pietistid alustasid liturgia omavolilise muutmisega, kus mittevajalikud elemendid eemaldati jumalateenistusest. Pietistliku arusaama järgi oli iga vaimuliku enda vabadus liturgiat kujundada.⁹⁶ Kui pidada Hendrixi arusaama Lutherist õigeaks, siis viisid just pietistid Lutheri töö liturgias täiuseni.

Armulauda pühitsesid pietistid harva ja rõhutasid selle sümbolset tähendust, kui Kristuse surma ja ohvri mälestamist. Armulauale tulemiseks oli vajalik moraalne läbikatsumine.⁹⁷ Seega näeme, et pietismi mõjul suurenes luterluses sümbolistliku armulauakäsitluse osakaal, mis varem oli olnud olematu või marginaalne. Sümbolistliku armulauakäsitluse osakaalu tänapäeval uurin oma töös ankeetküsitluse abil. Huvitav on teada, kas pietismi poolt sisse toodud sümbolismil on ka tänapäeva kirikuliste seas kandepinda.

Jutlustamises tõid pietistid tagasi vahepeal unustusse vajunud *kerygma* ja *homilia* jutlused. Pietistlikule liikumisele alusepanija Philipp Jakob Spener propageeris väiksemaid osadusringe, kus usklikud saavad isekeskis arutada ja väljendada oma mõtteid ja kahtlusi usu ja pühakirja üle.⁹⁸ See on minu arvates vägagi sarnane *homilia* jutlustega, mida peeti algkoguduses. Eestis rakendas seda *homilia* ideaali kõige selgemalt pietismi kõrvalharuna tekkinud vennastekoguduse liikumine oma palvemajades, kus sõna said kõik koguduse liikmed, mitte ainult vaimulikud.⁹⁹

⁹⁴ Andresen, A. (2004). Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710-1832 : riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 59.

⁹⁵ Laur, M. (2018). Pietism. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Eesti kiriku,- ja religioonilugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 146.

⁹⁶ Petkunas. (2013). Lk 32-33.

⁹⁷ Ibid. Lk 34.

⁹⁸ Laur. Kiriku,- ja religioonilugu. (2018). Lk 146.

⁹⁹ Laur, M. (2018). Hernhuutus. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Eesti kiriku,- ja religioonilugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 182-183.

Jumalateenistustel peetavates jutlustes oli keskmeks *kerygma* ehk vaimulik pöördumine ja ärkamine. Kutsuti inimesi üles pöörduma Kristuse poole ja oma elu parandama.¹⁰⁰ Nii sise,- kui ka välismisjon muutus oluliseks. Mõlemas etendas väga olulist osa Eestis jällegi vennastekogudus.¹⁰¹

Pietismi mõju on Eestis minu hinnangul olnud väga suur. Tänapäevani seostatakse paljusid nn madalkiriklikke vaimulikke ja kirikuliikmeid pietismiga. Eraldi teemana tuleks käsitleda vennastekogudust, mida paljud uurijad peavad eestlaste tegelikuks kristianiseerijaks. Ka vennastekogudusse kuulub tänapäevani hulk luterliku kiriku vaimulik,- ja ilmikliikmeid. Nii leiab pietism kajastust ka minu töö uurimuslikus osas. Ankeetküsitluses uurin kui oluline on kirikuliste jaoks jutlustes vaimuliku äratuse ja pöördumise teema, mis on pietismis keskne. Lisaks on muidugi pietismi mõju olemas sümbolistliku armulauakäsitluse juures.

2.4 Valgustusajastu ja uusluterlus

Pietismi vahetas Eestis 18. sajandi keskel välja valgustus ja ratsionalism. See mõttevool jõudis Venemaale Prantsusmaalt ja Saksamaalt. Ratsionalism rõhutas mõistuse ja moodsa teaduse abi Piiblist ja usust arusaamisel. Ratsionalistid saavutasid ruttu ülevõimu linnakirikutes, maal ei olnud nende edu nõnda suur.¹⁰² Petkunas toob välja, et kui pietistid suhtusid liturgiasse ükskõikselt, siis ratsionalistid olid otseselt vaenulikud traditsioonilise liturgia suhtes. Nende arvates edendas liturgia maagilist mõtlemist ja ebausku. Inglise, deemonitel ja sakramentaalsusel polnud kohta Newtoni avastuste maailmas, mis toimus rangete füüsika reeglite järgi. Ratsionalistide jaoks muutus liturgias keskmeks inimese moraalne ja ratsionaalne areng, millega käis koos ka sotsiaalse heaolu tõus. Jumalateenistus pidi innustama enesearendamisele. Muuhulgas eemaldasid ratsionalistid liturgiast kõik viited Jeesuse jumalikkusele, tema ohvrile meie pattude eest jms.¹⁰³

¹⁰⁰ Laur. Kiriku,- ja religioonilugu. (2018). Lk 146.

¹⁰¹ Laur. Kiriku,- ja religioonilugu. (2018). 146, 182-185.

¹⁰² Petkunas. (2013). Lk 36.

¹⁰³ Ibid. Lk 36-38.

Armulaualiturgias arendasid ratsionalistid edasi pietistide alustatud ning muutsid selle puhtsümboolseks aktiks, millega mälestati suure õpetaja Jeesuse elu ja kinnitati oma pühendumust elada samade ideaalide nimel. Tähelepanu läks eelkõige just viimasele.¹⁰⁴

Tiitus toob välja, et jutlus oli ratsionalistide jaoks jumalateenistuse keskne osa. Teemadena domineerisid haridus ja praktiline eneseareng. Kõneldi näiteks äikese ajal käitumisest, puude varastamisest jne. Tiitus võtab need arengud kokku öeldes, et jutlus oli ratsionalistide jaoks pelgalt pedagoogiline vahend.¹⁰⁵ Piibli osas tuleb veel ära mainida, et ratsionalistid võtsid kasutusele nn ajaloolis-kriitilise piibliuurimise. Nii hakati ka varasemast enam kõnelema teaduslikult Piibli kujunemisest ja selle ajaloolisest taustast.¹⁰⁶

Nii tuli minu arvates ratsionalistidega tagasi *didache* jutlus, mis pietismis kaotas oma positsiooni. Jälle tõusis esiplaanile õpetamine, kuid varasema ortodoksia doktrinaalsete seisukohtade asemel keskenduti nüüd igapäevasele eneseharimisele ja sotsiaalse elujärje parandamisele.

Ratsionalismi mõju on kindlasti teatud määral säilinud tänapäevani. Minu hinnangul on just ratsionalistid pannud aluse tänapäeva liberaalteoloogiale, mis lõplikult küll kujunes välja valgustusajast palju hiljem. Ratsionalistide ja liberaalide suurim ühisosa on sotsiaalse õigluse ja heaolu tähtsustamine ning teaduslik piibliuurimine. Mõlemad on ka tänapäevani teemadena alles ja sel põhjusel uurin ankeetküsitluses nende olulisust praegusaja kirikulise jaoks.

19. sajandi esimese poole Saksamaal kujunes välja uus luterlik teoloogiline vool, mida hakati kutsuma uusluterluseks. Selle voolu esindajad soovisid ratsionalismi juurest tagasi pöörduda tugevamalt luterliku usu aluste juurde. Nad tõstsid jällegi au sisse luterliku ortodoksiaajastu ja soovisid tegutseda selle jätkuna.¹⁰⁷ Petkunas toob välja, et valgustusajastu ratsionalism ei suutnud lõpuni Eestis välja tõrjuda ei pietismi ega ortodoksiat. Lisaks hakati Venemaal pärast Napoleoni sõdade lõppu (1815 alates) järjest suurema skepsisega suhtuma ratsionalismi tänu selle sidemetele Lääne-Euroopaga ja vabadusetaotlustele. Nii asus riigivõim pooldama tärkavat uusluterluse liikumist, kes taotles rangemat korda nii kirikuelus kui ka liturgias. 1823. aastaks oli Tartu Ülikooli Usuteaduskond puhastatud riigivõimu abiga ratsionalistidest ja asemele pandud uusluterlastest õppejõud.¹⁰⁸ Uusluterlus domineeris usuteaduskonnas kuni Eesti Vabariigi

¹⁰⁴ Ibid. Lk 38.

¹⁰⁵ Tiitus. (2015). Lk 126.

¹⁰⁶ Hiob. (2013). Lk 91-93.

¹⁰⁷ Põld, H. (2015). Luterlusest. Koostanud ja toimetanud Arne Hiob. Tallinn: Logos. Lk 7-9.

¹⁰⁸ Petkunas. (2013). Lk 107

tulekuni (1918).¹⁰⁹ 1832. aastal kinnitati kogu Venemaal uus luterlik kirikukord, mis oli eelkõige oma vaimult uusluterlik. Rõhutati luterluse aluseid ja õiget õpetust. Samas olid uues liturgias olemas ka ratsionalistlikud ja pietistlikud mõjud. Näiteks armulauda pühitseti harva ja see ei kuulunud tavalise pühapäevase jumalateenistuse juurde.¹¹⁰ Rangelt pandi paika nii vaimuliku riieus (selleks määrati must talaar lõkadega) kui ka talituste ja muude kiriklike toimingute korrad.¹¹¹ 1832. aasta kirikukorrast hälbimist karistati riiklikult.¹¹² Selle korra mõju on olnud nõnda suur, et tänapäevani on selle keeleliselt redigeeritud versioon suuresti aluseks EELKs kehtivale vanale ehk agenda jumalateenistuskorrale.¹¹³ Nii ulatub uusluterluse mõju ka tänapäeva. Kokkuvõttes saame öelda, et uusluterlased tõid tagasi ortodoksiaajstust pärit luterliku õpetuse keskse *didache* jutluse. Neile oli vastumeelt nii pietismi *homilia* ja *kerygma* kui ka ratsionalistide hariduslikud *didache* jutlused. Samas armulauateoloogias ei suutnud nad tagasi pöörata sümbolistlikke mõjusid, mis olid pietismi ja ratsionalismiga sisse tulnud. Nii jäi armulaud ka uusluterluses harva tehtavaks toiminguks, millel erinevalt jutlusest ei olnud kohta igapäevases teenistusel.

¹⁰⁹ Põld. (2015). Lk 8.

¹¹⁰ Petkunas. (2013). 158-160.

¹¹¹ Ibid. Lk 159, 167.

¹¹² Ibid. Lk 164.

¹¹³ <http://www.eestikirik.ee/poordumine-agenda-kaitseks/>. (26.04.2022).

3. Liturgia hiljutised arengud ja tänapäevane seis

3.1 Eesti vabariik (1918-1940) ja nõukogude aeg

1917. aasta mai lõpus tuli Tartusse kokku esimene eesti luterlik kirikukongress, kus määratleti, et uus luterlik kirik Eestis saab olema episkopaal-sinodaalse ülesehitusega vaba rahvakirik. 1919. aasta teise kirikukongressi tagajärjel sai kirik ka esimese eestlasest juhi, kelleks oli piiskop Jakob Kukk. Varasemast härrastekirikust, mida juhtisid sakslased, sai eestlaste rahvakirik, mis asus tegutsema vabas Eesti riigis.¹¹⁴

Tartu Ülikooli Usuteaduskonna kirikuloo lektori Priit Rohmetsa sõnul oli sõdadevahelisel ajal Eesti kirikus kolm teoloogilist voolu.¹¹⁵ Nende voolude eri seisukohad väljendusid ka liturgias. Konservatiivse voolu juhtfiguuriks oli Harald Pöld. Konservatiivid esindasid madalkiriklikku konfessionaalset teoloogiat.¹¹⁶ Pöld oli vaimselt välja kasvanud uusluterlusest ja toetus tugevalt luterlikele usutunnistuskirjadele.¹¹⁷ Liturgias soovis ta säilitada vana korra ja suhtus igasugustesse uuendustesse skeptisega. Näiteks pidas vääraks katoliikluse mõjuks Pöld ametiristi kasutuselevõtmist.¹¹⁸ Samas on Põllu ja konservatiivide juures näha, et vaatamata luterlikele alustele võtsid nad kaasa uusluterlusest pärit sümbolistliku armulauatõlgenduse, mis tegelikult Lutheri ja algreformaatoritega kokku ei lähe. Põllu sümbolismist annab märku see, et tema arvates võisid erandjuhul ka ilmikud armulauda pühitseda ja jagada.¹¹⁹

Liberaalse voolu suurkujud olid Theodor Tallmeister ja Voldemar Kuljus. Liberaalid olid kunagise valgustusajastu ratsionalismi vaimsed järeltulijad. Nad soovisid viia kristluse kooskõlla

¹¹⁴ Rohmets, P. Altnurme, R. (2018). Sõjad, revolutsioonid ja Eesti vaba rahvakiriku loomine. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Eesti kiriku-, ja religioonilugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 225-228.

¹¹⁵ Rohmets, P. (2012). Teoloogilised voolud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirikus aastatel 1917-1934. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 453-460.

¹¹⁶ Ibid. Lk 453-456.

¹¹⁷ Pöld. (2015). Lk 7-9.

¹¹⁸ Vihuri, V. (2007). Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934-1939. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 239.

¹¹⁹ Pöld. (2015). Lk 109.

uue teadusliku mõtteviisiga ning pooldasid usulist pluralismi.¹²⁰ Nii ei pooldanud nad näiteks jumalateenistusel apostliku usutunnistuse lugemist ja usutunnistuskirju pidasid ainult osaliselt siduvaks.¹²¹ Samas huvitusid osad liberaalid liturgiauuendustest ja kõrgkiriklikest ettevõtmistest Euroopas.¹²² Seda võib muidugi põhjendada sallimatusega karmi ja konkreetse uusluterliku liturgia suhtes, mida Eesti kirikus kasutati.

Kolmandaks vooluks oli kiriklik-konfessionaalne vool, mis esindas kiriku enamust. Sinna kuulusid ka valdavalt kirikuvalitsuse liikmed. Selle voolu üheks liidriks on peetud Hugo Bernhard Rahamäge. Kiriklik-konfessionaalne vool vältis mõlema teise suuna äärmusi ja soovis kirikus hoida erinevaid vaateid. Lähtuti eelkõige esimestel kirikukongressidel kokkulepitud episkopaal-sinodaalse vaba rahvakiriku ideest.¹²³ Liturgiliselt oli ehk kõige suuremaks uuendajaks kiriklik-konfessionaalse voolu juht ja hilisem piiskop Rahamägi. Teda mäletati, kui head liturgi ning pikalt liturgilise komisjoni liikmena osales ta erinevate liturgiliste uuenduste väljatöötamises.¹²⁴ Ta suhtus pooldavalt avalikult katoliiklike sümpaatiad omanud Nathan Aunverdti liturgilisse kavandisse „Missa evangelica“.¹²⁵ Tema abil valminud 1929. aasta agenda prooviversioonis on näha armulauas ohvri teematikat ja reaalprentsi rõhutamist. Viimased võeti sealt vastuseisu tõttu välja.¹²⁶ Selle kõige pärast heideti Rahamäele ette katoliikliku ja kõrgkirikliku joont.¹²⁷ Rahamäest doktoritöö kirjutanud EELK vaimuliku Veiko Vihuri sõnul aga olid Rahamäe ja teiste liturgilise komisjoni liikmete poolt pakutud muudatused eelkõige vormilised ja keelelised ning kõrgkiriklikest sisulistest muudatustest rääkida ei saa.¹²⁸ Vihuri kokkuvõtte põhjal võib minu arvates väita ka seda, et suuri muudatusi liturgias Eesti vabariigi ajal ei toimunud. Kiriklik-konfessionaalse voolu domineerimine aitas vältida järske muudatusi nii kirikuelus üldisemalt kui ka liturgias.

Homileetikas tõi Eesti vabariigi teke kaasa suurema mitmekesisuse, mis elas edasi ka nõukogude ajal. Eesti vabariigi ajast võib leida nii tuntud pietistlikke, ratsionalismi pärandit kandvaid liberaalseid kui ka uusluterlikke jutlustajaid. Seega kadus uusluterliku *didache* jutluse

¹²⁰ Pöld. (2015). Lk 20-22.

¹²¹ Rohtmets. (2012). Lk 414-415.

¹²² Pöld. (2015). Lk 21-22.

¹²³ Rohmets. (2012). Lk 221-223.

¹²⁴ Vihuri. (2007). Lk 242.

¹²⁵ Ibid. Lk 238-240.

¹²⁶ Ibid. Lk 245-246.

¹²⁷ Ibid. Lk 257.

¹²⁸ Ibid. Lk 257.

domineeriv positsioon ja kasvas pluralism. Vabariigi perioodil on märgata ka jutluste pikkuse muutumist. Kui ortodoksiaajastu jutlus kestis tund aega, siis Eesti Vabariigi aegne Tartu Ülikooli Usuteaduskonna praktilise usuteaduse õppejõud Johan Köpp õpetas, et normaalne jutluse pikkus on 15-20 minutit.¹²⁹ See ei viita minu hinnangul ilmtingimata jutluse tähtsuse vähenemisele, vaid muutunud maailmale, kus informatsiooni liikus kiiremini ja rohkem ning kirik pidi oma sõnumi kompaktsemaks muutma. Ankeetküsitluses uurin inimeste ootusi jutluse pikkusele ja seda, kas need ühtivad jutlustajate praktikaga.

Nõukogude aja tingimustes ei olnud võimalik suuri muutusi jumalateenistusel ette võtta. Tegutses küll agendakomisjon, kes peamiselt arutas agenda keelelisi küsimusi.¹³⁰ Kuna mujal maailmas oli eriti peale Vatikani II kirikukogu tähtsal positsioonil liturgiline liikumine, mis taotles vana liturgia pärandi taasavastamist, siis jõusid selle mõjud teatud määral ka Eestisse.¹³¹ Näiteks leidis vaimulikke, kes kandsid albat jumalateenistusel. Siiski oli see praktika juhuslik ja albakandjad said ka kõigil kordadel konsistooriumi poolt hoiatatud või karistatud.¹³² Liturgiliste küsimuste üle arutelu tõi kirikusse ka krüptokatoliiklik vagadusvool, mis EELK UI kirikuloo õppejõu Riho Saardi sõnul tekkis 1970ndatel.¹³³ Mitmed noored vaimulikud leidsid ateistliku riigikorra tingimustes tuge roomakatoliiklusest, mis oli näiteks Leedus suutnud ühiskonna ilmalikustumisele paremini vastu seista. Nii asuti ka Eesti luterlikus kirikus levitama katoliikliku teoloogiat. Liturgikas väljendus see rõhuasetusena armulauale, võeti üle katoliiklikke armulaua sakramendi elemente, nagu kellade helistamine, karika tühjaksjoomine preestri poolt jne. Saardi sõnul oli selle vagadusvooluga seotud muuhulgas nii hilisem peapiiskop Andres Põder kui ka piiskop Einar Soone.¹³⁴ See lubab oletada, et krüptokatoliiklik vool on kiriku juhtimise kaudu hiljem avaldanud oma mõju ka jumalateenistuse uuendustele. Siiski ei olnud kõik liturgika huvilised iseenesest veel kohe krüptokatoliiklased. Tihti võis see peegeldada hoopis huvi arengute vastu meie naabermaal Soomes, kus liturgilise liikumise tulemusena oli samuti näiteks võetud jumalateenistusel vaimulike rõivana kasutusele alba. Teada on, et albat kandis ka Elmar

¹²⁹ Vaasa, V. (2000). Mälestusi Johan Köpust. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Johan Köpp 125 : 27. ja 28. novembril 1999 Tartus ja Laiusel toimunud Johan Köpu 125. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi ettekanded. Tartu: Eesti Kirikuloo Selts. Köpp. Lk 90.

¹³⁰ Salumaa. (2008). Lk 483-486.

<https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=JVeelkusutinsttoim201712.2.6.1.2>. (26.04.2022).

¹³¹ <https://www.britannica.com/topic/Liturgical-Movement>. (26.04.2022).

¹³² <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=JVeelkusutinsttoim201712.2.6.1.2>. (26.04.2022).

¹³³ <https://kjt.ee/2013/04/katoliiklik-vagadusvool-eesti-evangeelses-luterlikus-kirikus-2/>. (14.03.2022).

¹³⁴ Ibid.

Salumaa¹³⁵, keda Saard peab üheks krüptokatoliiklaste suurimaks vastaseks. Igal juhul on näha, et juba nõukogude aja tingimustes juhatati sisse liturgiavaidlused, mis jätkusid Eesti vabariigi taastamise järel ja kõige selgemalt avaldusid agenda-käsiraamatu vaidlustes.

3.2 Arengud taasiseseisvunud Eestis

Pärast Eesti vabariigi taasiseseisvumist (1991) avanes ka Eesti luterlikul kirikul senisest palju suurem kontakt välismaailmaga, mis tõi kaasa uued oikumeenilised sidemed. Liturgika valdkonnas jõudsid ka Eestisse paljudes luterlikes kirikutes toimunud arengud. Juba 1990ndatel lubati ka Eesti luterlikus kirikus alba kasutamine vaimuliku ametirõivana.¹³⁶ Järjest sagedasemaks muutus armulaua pühitsemine igal pühapäeval jumalateenistusel. 1996. aastal ühines EELK Porvoo osaduskonnaga, mis EELK vaimuliku Tauno Tederi arvates on tugevalt mõjutanud ka EELK liturgilisi arenguid.¹³⁷ Juba alates 1991. aastast tegutses liturgiakomisjon, kelle töö tulemusena valmis 2007. aastaks kiriku käsiraamat, mida hakati kutsuma ka uueks liturgiaks vastandina vanale ehk agenda korrale.¹³⁸

Kui 2007. aastal tutvustati kavandatavat uut käsiraamatut, siis äratas see kohe protesti osa vaimulike ja koguduseliikmete poolt. 2007. juunis avaldati ühispöördumine, milles nõuti uue käsiraamatu korra kõrval ka vana agenda korra säilimist. Sellele pöördumisele oli alla kirjutanud 71 vaimulikku ja 53 kirikumuusikut. Pöördumises öeldakse, et agenda kord on vanakiriklik-reformatoorse päritoluga ja põhineb 19. sajandi alguse luterlikku rõhutaval teoloogial. Ta on lakooniline, tuues välja olulisema ja jättes muus vabaduse. Uuele käsiraamatu korrale heidab pöördumine ette seda, et see pärineb protestantlike kirikute kaotatud identiteedist ja on selgelt katoliiklik. Tuuakse välja, et sellega vähendatakse ka jutluse mõju.¹³⁹

EELK liturgiakomisjoni väitel ühendab uus liturgia meid senisest palju enam teiste luterlike kirikute ja ka anglikaani kirikuga praktikaga. Õpitud on katoliku kiriku liturgiareformidest. Komisjoni sõnul on uus liturgia välja töötatud meie võimalusi ja traditsioone arvestades ning on omamoodi kompromiss erinevate ootuste ja traditsioonide vahel.¹⁴⁰

¹³⁵ <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=JVeelkusutinsttoim201712.2.6.1.2>. (26.04.2022).

¹³⁶ <https://kjt.ee/2013/04/katoliiklik-vagadusvool-eesti-evangeelses-luterlikus-kirikus-2/>. (26.04.2022).

¹³⁷ <http://www.eestikirik.ee/porvoo-kirikuosaduse-20-aastat/>. (26.04.2022).

¹³⁸ <http://www.eestikirik.ee/aitab-jumalateenistust-paremini-korraldada/>. (26.04.2022).

¹³⁹ <http://www.eestikirik.ee/poordumine-agenda-kaitseks/>. (26.04.2022).

¹⁴⁰ <http://www.eestikirik.ee/aitab-jumalateenistust-paremini-korraldada/>. (26.04.2022).

2008. aastal ei saanud uus käsiraamat vaimulike konverentsil vajalikku 2/3 häälteenamust, kuid kogus siiski rohkem kui poolte vaimulike toetuse. Selle peale kehtestati EELK-s kaks ametlikku jumalateenistuse korda, nii vana agenda kui ka uus käsiraamat. See olukord on jätkunud tänase hetkeni.¹⁴¹

Märgatavalt on EELK-s tõusnud armulauast osavõtmise aktiivsus. Sellest arengust annab märku statistika, mille järgi langeb EELK liikmeannetajate arv, kuid tõuseb armulaualiste arv, 2000. aastal oli EELK-s aastas 47 112 liikmeannetajat ja 96 997 armulaualist, 2015 olid need numbrid vastavalt 29 022 ja 149 052.¹⁴² Sellel arengul on palju põhjuseid. Ühest küljest on kogu luterliku maailma liturgilistes arengutes rohkem hakatud tähtsustama regulaarset armulauda, kui midagi ehtluterlikku. Teisest küljest võib see viidata ka muutustele ühiskonnas, kus müstiline sakramendist osasaamise kogemus on inimestele olulisem, kui näiteks kristlik õpetus.

Jutlustamise poolest on praegune EELK väga kirev, olemas on väga erinevaid jutlustetüüpe ja stiile. Arvan, et eriti selgelt elavad pietism, ratsionalism ja uusluterlus edasi jutlustajates. Muidugi on paljude vaimulike puhul kõik kolm voolu kokku põimunud. Nii on ellu jäänud pietism oma äratuslike jutlustega. Vaimulik pöördumine ja äratus on tihti kesksed teemad, kui vaimulik on vennastekoguduse taustaga või kuulub ka ise vennastekoguduse liikmete hulka.

Valgustusaja ratsionalism on läbi teinud mitmeid muutusi ja eksisteerib tänapäeval liberaalteoloogiana, mis soovib kristlikku sõnumit arusaadavalt tõlkida tänapäevasesse keelde ja pooldab pluralismi, sotsiaalse õigluse eest võitlemist ja demokraatiat nii ühiskonnas kui kirikus. Ratsionalismiga ühendab liberaalteoloogide minu arvates keskendumine inimeste aktuaalsetele ja igapäevastele probleemidele. Liberaalteoloogid suhtuvad ka ilmselt kõige positiivsemalt ajaloolis-kriitilisse piibliuurimisse ja kasutavad seda oma jutlustes. Uusluterlik dogmaatiline jutlus on samuti alles ja keskendub kristliku õpetuse puhtale edasiandmisele vastavalt luterliku kiriku traditsioonidele. Pietismis on siis ellujäänud *kerygma* jutlus, liberaalid ja uusluterlased on valdavalt *didache* jutluse kesksed, nad erinevad aga temaatiliselt. *Homilia* jutlus on minu tähelepanekute põhjal taandunud pühapäevasesst jumalateenistusest ja eksisteerib tänapäeva lutrluses pigem koguduse teistes töövaldkondades, näiteks piibliringides, noortetöös jne.

¹⁴¹ <http://www.eestikirik.ee/liturgiauueenduse-poolt-ja-vastu/>. (26.04.2022).

¹⁴² https://siseveeb.eelk.ee/wp-content/uploads/2018/02/diagramm_annetajaliikmed.png. (26.04.2022).
https://siseveeb.eelk.ee/wp-content/uploads/2018/02/diagramm_armulaualised.png. (26.04.2022).

Kokkuvõtlikult võib öelda, et tänapäevase EELK tunnus on see, et puudub üks valitsev teoloogiline vool ka homileetikas ning esineb suur stiilide ja teemade paljusus.

3.3 Tänapäeva Eesti usuline olukord

Milline on aga keskkond, milles tänane EELK tegutseb? Tartu Ülikooli Usuteaduskonna religioonisotsioloogia vanemteaduri Lea Altnurme sõnul iseloomustab Eesti ühiskonda sekulariseerumine, individualiseerumine ja paradigmade vahetus.¹⁴³ Sekulariseerumine tähendab religiooni tähtsuse vähenemist nii ühiskonnas kui ka inimeste teadvuses. Euroopas ja ka Eestis väljendub see just kristliku kiriku mõju ja tähtsuse vähenemisega.¹⁴⁴

Individualiseerumine tähendab seda, et üksikisiku elu vabaneb üha enam ühiskondlikust ettemääratusest ja ta saab ise teha oma elu puudutavaid valikuid. Religiooni puhul väljendub see selles, et inimene kujundab ise oma usu sisu ja vormi, põimides kokku erinevaid elemente. Tavaliselt on selle tulemuseks sünkretism.¹⁴⁵

Paradigmade vahetuse all peab Altnurme silmas seda, et enamus inimesi on hüljanud traditsioonilise kristliku elu,- ja maailmakäsitluse ning palju enam on omaks võetud idast tulenevaid arusaamu. Näiteks on hüljatud kristlik dualism, kus vastandatakse maist patust loodud ja vaimset jumalikku maailma. Omaks on võetud ida arusaam, mille järgi ei saa maist ja vaimset eristada, vaid kõik on laetud vaimsusega. Hüljatud on ka kristlikud hierarhilised süsteemid, mis on sellele dualismile rajatud.¹⁴⁶ Vaimsuse temaatikaga on seotud kogemuse tähtsuse tõus, mille Altnurme toob mujal välja. Ta toonitab, et müstitsistlik pool religioonis on selgelt muutunud olulisemaks.¹⁴⁷

Nii sekulariseerumine, individualiseerumine kui ka paradigmade vahetus on toimunud protsessidena paralleelselt ja on tugevasti mõjutanud Eesti ühiskonda, see tähendab nii neid, kes on kirikust väljaspool kui ka neid, kes on seespool.

Mida peaks aga EELK tegema, et jõuda oma sõnumiga tänapäeva Eesti inimeseni?

¹⁴³ Altnurme, L. (2006). Kristlusest oma usuni: uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 22, 31, 40.

¹⁴⁴ Ibid. Lk 22, 25-28

¹⁴⁵ Ibid. Lk 32-33.

¹⁴⁶ Ibid. Lk 44-46.

¹⁴⁷ Altnurme, L. (2018). Usu usutavaks tegemine. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Eesti kiriku,- ja religioonilugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 315.

Sellele küsimusele on olemas väga erinevaid vastuseid.

Altnurme vahendab Briti sotsioloogiaprofessori Grace Davie arvamust, mille järgi kirikud peavad tulema ühiskonnas olevate muutustega kaasa ja ei tohi klammerduda möödunu külge. Altnurme lisab, et sellist seisukohta ilmestavad arengud, kus kirikud on jätnud spetsiifiliselt kristliku tahaplaanile ja on ühinenud, et edendada sotsiaalset õiglust.¹⁴⁸

Eesti teoloogi ja vaimuliku Andrus Noraku sõnul peab moderne kristlik kuulutus olema vestlus, mitte autoriteedi positsioonilt kõnelemine.¹⁴⁹ Ka tema toonitab, et tuleb ületada traditsiooniline kristlik dualism, keskenduda kogemusele ja rõhutada kogukonna vajalikkust.¹⁵⁰

Minu hinnangul esindavad Davie ja Noraku seisukohad liberaalset positsiooni, mis on tänapäeval küllaltki elujõuline, samas ei saa öelda, et ta oleks ainuvalitsev.

EELK vaimuliku Enn Auksmanni arvates ei saa kirikust väljaspool asuvad inimesed defineerida kirikut ja tema ülesannet. Kiriku ülesanne ei saa ka Auksmanni järgi olla pelgalt inimeste abistamine nende maistes vajadustes, vaid eelkõige on kiriku ülesanne avada inimestele uus maailm, kus on võimalik kohtuda Kristusega ja pärida igavene elu.¹⁵¹ Nii pooldab Auksmann erinevalt Daviest seda, et kirik jääks oma traditsiooniliste kontseptsioonide juurde.

Ka teine EELK vaimulik Veiko Vihuri leiab, et tänapäevane kiriku otsus rõhutada oma sotsiaalset ja kultuurilist rolli, ei kanna vilja. Ta toob välja, et luterluse ja Lutheri jaoks olid alguses ju keskmeks usulised küsimused, nagu õndsus ja igavene elu.¹⁵²

Eesti olukorrast kõneldes ei saa ka tänapäevases globaalses maailmas ignoreerida mujal toimuvaid arenguid. Kristlus kasvab jõudsalt Ladina-Ameerikas, Aafrikas ja Aasias. Nendes piirkondades kasvav kristlus on aga valdavalt kas katoliiklik¹⁵³ või nelipühilik-karismaatiline¹⁵⁴, mitte liberaalne. Ka arenenud Kanadas viidi läbi uuring, milles ilmnis, et konservatiivsemad ja traditsioonilisemad kogudused on tugevamini vastu pidanud sekulariseerumisele, kui liberaalsed

¹⁴⁸ Altnurme. (2006). Lk 28-29.

¹⁴⁹ Norak, A. (2005). Jutlustamine ja postmodernism. Koostanud ja toimetanud Tõnu Lehtsaar ja Kaido Soom. Homileetika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 81, 85.

¹⁵⁰ Norak. (2005). Lk 94-94, 89-91, 97-98.

¹⁵¹ Auksmann, E. (2016). Minu unistuste kirik. Üksnes Kristus – ainumõeldav tee enesemõistmisele kirikuna, kristlasena, preestrina. Koostanud ja toimetanud Eerik Jõks. Kuhu lähed Maarjamaa? Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu. Lk 383-384.

¹⁵² Vihuri, V. (2012). Eestlane ja ristiusk kirikutegelaste pilgu läbi. Koostanud ja toimetanud Eerik Jõks. Astu alla rahva sekka. Artikleid ja arutlusi Eesti rahva vaimulaadist. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu. Lk 48.

¹⁵³ <https://www.ncronline.org/news/vatican/vatican-statistics-show-continued-growth-number-catholics-worldwide>. (26.04.2022).

¹⁵⁴ <https://lifewayresearch.com/2019/06/11/7-surprising-trends-in-global-christianity-in-2019/>. (14.03.2022).

kogudused.¹⁵⁵ Samas sõltub kristluse kasv tihti kohalikust kontekstist ja igal juhul on laiapõhjaliste universaalsete järelduste tegemine keeruline. Kindel on vaid see, et ühiskonnas valitsev pluralism on olemas ka kirikus, kus on olemas elujõulised erinevad suunad ja hoiakud. Minu tähelepanekute põhjal on üks valdkond, kus olenemata voolust, on kirik tulnud kaasa inimeste usuliste arengutega, ja see on müstitsism ja kogemus. See väljendub näiteks nii armulaua uuestiavastamises kui ka pietistlikus pöördumise ja uuestisünni retoorikas. See areng on minu arvates universaalne.

¹⁵⁵ <https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2017/01/04/liberal-churches-are-dying-but-conservative-churches-are-thriving/>.. (14.03.2022).

Teooriaosa kokkuvõte

Luterlik jumalateenistus Eestis on välja arenenud pika arengu tulemusena. Luterliku jumalateenistuse juured jõuavad läbi läänekristluse ajaloo Jeesuse ja algkoguduseni. Luterliku liturgia kesksed toimingud, armulaud ja jutlus, põhinevad mõlemad Jeesuse enda eeskujul ja tegutsemisel. Algkoguduses eksisteeris juba 3 jutlutamise stiili, need olid *homilia* (osaduslik jutlus), *kerygma* (misjoneeriv/äratuslik jutlus) ja *didache* (õpetuslik jutlus). Kui kristlikud jutlustajad võtsid üle antiik-retoorika mõjutusi, siis ajapikku tõusis *didache* ja vähenes *homilia* ja *kerygma* mõju. See protsess toimus paralleelselt jumalateenistusse korra kindlama kujunemisega ja kristliku usu sõnastamisega. Armulauda pühitsesid ja jagasid kristlased Jeesuse eeskujul ja alguses oli selle läbiviimine juutlik ja ühendatud *agape* söömaajaga. Hiljem armulaud eraldus *agape* söömaajast eraldi toiminguks. Juba esimestel sajanditel algas läänekirikus armulaua küsimuses sümbolistliku ja realistliku koolkonna vastasseis. Esimesed toonitasid armulaua mälestavat iseloomu ja teised Kristuse reaalselt kohaolu armulaual. Kõrgkeskajaks oli võitnud realistlik teoloogia ja roomakatoliku kirikus kehtestati transsubstantsiatsiooniõpetus. Keskaja homileetika oli tugevalt mõjutatud antiigist ja domineerisid *didache* jutlused, mis olid teoloogilis-filosoofilised ja apologetilised.

Suur muutus toimus reformatsiooniga. Jumalateenistus puhastati sellest, mis ei läinud kokku luterliku õpetusega. Armulauast kaotati transsubstantsiatsioonile ja ohvrile viitavad laused, kuid säilitati reaalseltsi õpetus. Jutluse tähtsus kasvas, endiselt säilis *didache* jutluse juhtpositsioon, kuid õpetamise keskmesse tuli varasema apologetika ja filosoofilis-teoloogiliste konstruktsioonide asemel õigeksmõistuõpetus. Lutherile ja tema õpilastele järgnes luterlikus kirikuloos luterliku ortodoksia ajastu, mis Eestis aladel kattus Rootsi valitsusajaga. Sel ajal olid jumalateenistused ligi 3 tundi pikad, millest ühe tunni võttis jutlus. Teenistus muutus didaktiliseks ja ka jutlus andis edasi õiget luterlikku õpetust. Armulauas rõhutati Kristuse reaalseltsi. 17. sajandi keskpaigas tekkis uus vool, mis peagi vahetas ortodoksia välja, see oli pietism. Eestis oli pietismi kõrgaeg 18. sajandi esimesel poolel. Pietistidele oli oluline isiklik

südameusk ja praktiline vagaduselu, mitte õpetuslike üksikasjade korrektsus. Pietistlikud jutlused kutsusid inimesi pöörduma ja meelt parandama. Nii tõid pietistid tagasi tahaplaanile jäänud *kerygma* jutluse. Julgustati ka omavahelisi osadusringe, mille praktika sarnanes väga algkiriklike *homilia* jutlustega. Pietismiga tuli luterlusse sümbolistlik armulauakäsitus, armulauda peeti Kristuse ohvri mälestamiseks. 18. sajandi keskpaigas tõrjus Eestimaa linnakirikutes pietismi välja valgustusaja ratsionalism. Uue voolu esindajad pidasid oluliseks inimeste harimist ja moraalse ning sotsiaalse arengu soosimist. Ratsionalistid viskasid liturgiast välja selle, mis oli maagiline ja ei sobinud uue teadusliku maailmapildiga. Sarnaselt pietistidele pidasid nad armulauda ainult sümboolseks toiminguks. Jutlustes keskendusid nad inimeste igapäevastele probleemidele ja nende lahendamisele. Nad hülgasid pietistliku *kerygma* jutluse ja tõid tagasi *didache* jutluse, mille põhiteemadeks sai eneseharimine,- ja areng. 19. sajandi keskpaigaks oli ratsionalismi kõrvale tõrjunud uusluterlus, mis soovis olla luterliku ortodoksia jätkuks. Jällegi tõsteti au sisse puhas luterlikku õpetust esitavad *didache* jutlused. Uusluterlik oli Tartu Ülikooli Usuteaduskond 19. sajandi keskpaigast Eesti vabariigi tekkeni. Valdavalt uusluterlikus vaimus on ka 1832. aasta vene keiserliku võimu kehtestatud uus agenda, mis on tänapäevani sisuliseks aluseks EELK-s kasutatavale vanale (agenda) jumalateenistusekorrale. Uusluterluses ilmsid siiski pietismi ja ratsionalismi mõjud armulauakäsitluses, sest armulaud jäi endiselt harvaks ja pigem sümboolseks toiminguks.

Eesti vabariigi aeg (1918-1940) tõi kirikuelus ja liturgikas kaasa pluraliseerumise ja avanemise. Kadus varasem uusluterluse domineerimine ja kirikuelu iseloomustas konservatiivse, liberaalse ja kiriklik-konfessionaalse voolu omavaheline vastuseis. Liturgiareformides võis märgata teatud kõrgkiriklikku suunda, nagu armulaua reaalpresentsi rõhutamine, kuid need ei läinud vastuseisu tõttu läbi. Nõukogude ajal olid igasugused muutused liturgias keerulised ja kirik üritas rasketes tingimustes ellu jääda. Veidi uut hingamist tõi kirikusse 1970ndatel levima hakanud krüptokatoliiklus, mis soovis luterlikku teenistust muuta sarnasemaks katoliiklikule missale. Krütokatoliikliku liikumisega olid seotud mitmed noored vaimulikud, kes hiljem kuulusid kiriku juhtkonda. See protsess juhatas sisse liturgiavaidlused, mis tekkisid pärast Eesti taasiseseisvumist 1991. aastal.

Eesti taasiseseisvumine tõi kaasa EELK avanemise välismaailmale. Sõlmiti ametlikud sõprussidemed paljude luterlike kirikutega. 1996. aastal liitus EELK Porvoo osaduskonnaga. Liturgiakomisjoni aastatepikkuse töö tulemusena esitleti 2007. aastal uut jumalateenistuse korra

käsiraamatut. Uus kord äratas tugevat vastuseisu ja jagas kirikuliikmed kaheks. Kriitikud soovisid säilitada vana agenda korda ja väitsid, et uus kord on sisult katoliiklik ja hälbib luterlikest traditsioonidest. Uue käsiraamatu korra kaitsjad tõid välja, et uuendused on kooskõlas muu luterliku maailma liturgiliste arengutega ja arvestavad meie kohaliku konteksti eripäraga. Kompromisslahendusega lubati EELKs kasutada mõlemat nii vana (agenda) kui ka uut (käsiraamatu) korda. See olukord kestab praeguse hetkeni.

Tänapäeva EELKs on märgatav armulaua tähtsuse kasv, mis väljendub nii armualaualiste arvu suurenemises kui ka armulaua realistlikumas mõistmises, see areng võib olla mõjutatud liturgiareformist, kuid ka agenda korda kasutavates kogudustes on igapäevane armulaud saanud normiks. See areng võib viidata nii luterliku liturgika üldistele arengutele kui ka armulaua vastuvõtmise kui müstilise kogemuse kasvule inimeste seas.

Jutlustamises on praegusaja EELKs suur stiilide paljusus. Eriti tugevalt on minu hinnangul tunda pietismi, ratsionalismi ja uusluterluse mõjusid. Tihti on need kolm jutlustajas kokku põimunud.

Tänapäeva EELK tegutseb ühiskonnas, mida usuliselt iseloomustavad sekulariseerumine, individualiseerumine ja lään kristliku paradigma vahetus ida paradigma vastu. Kiriku reaktsiooni kohta nendele muutustele on pakutud eri arvamusi, mõned arvavad, et kirik peaks muutuma, et olle tõsiseltvõetav, teisalt on arvatud, et kirik peab jääma oma traditsiooniliste kontseptsioonide juurde.

Oma magistr töö teooria osa alguses soovisin teada saada, millised jutlusetüübid on tekkinud ja domineerinud luterlikus kirikus. Valdavalt on luterluses olnud valitsevad *didache* ehk õpetuslikud jutlused. Jutluse peaesmärgina on nähtud inimeste õpetamist. Küll on aga erinenud õpetuse teemad, keskajal olid selleks filosoofilis-teoloogilised arutlused ja apologetika, Lutheri enda ja ortodoksiaajastul luterlik dogmaatika, valgustusajal moraalne ja sotsiaalne areng, uusluterluses jällegi luterlik dogmaatika, modernses liberaalteoloogias on keskmesse tõusnud taas sotsiaalne õigus. Läbi pietismi on luterluses säilinud tänapäevani ka *kerygma* jutlus, mis kutsub üles vaimulikule pöördumisele ja ärkamisele. Peajumalateenistusest on aga kadunud algkristlik *homilia* (osaduslik) jutlus.

Armulaua osas on luterluses kujunenud peaküsimuseks armulaua iseloom ja sellest tulenev sümbolistlik-realistlik vastuolu. Luther ja luterliku ortodoksiaajastu esindajad rõhutasid armulaua realistlikku poolt. Sümbolism domineeris aga läbi pietismi, valgustusaja ja uusluterluse. Uuema aja arengud on toonud taas kaasa realismi esiletõusu ning armulauast osavõtmise sagenemise.

EMPIIRILINE OSA

1. Küsitluse metoodika

Minu magistritöö üheks uurimisülesandeks oli tuvastada luterliku liturgika juured, arengud ja tänapäevane seis. See küsimus sai vastuse töö esimeses ehk teoreetilises osas. Minu töö teiseks uurimisülesandeks oli mõista, kuidas mõtestavad ja kogevad kirikulised praegust luterlikku liturgiat ja selle teoloogiat. Sellele küsimusele vastan töö empiirilises osas. Minu töö empiiriline osa on jagatud kolmeks. Esimeses osas tutvustan empiirilise osa meetodikat ja uurimise läbiviimist. Teises osas analüüsin kogutud andmeid. Kolmandas osas teen kokkuvõtteid ja järeldusi kogutud materjali põhjal.

1.2 Uurimismeetod

Selleks, et saada ülevaadet Eesti luterlike koguduste kirikuliste jumalateenistuse kogemusest kasutan kvantitatiivset uurimisviisi. Tartu Ülikooli Viljandi Kultuuriakadeemia teadus- ja loometöö metodoloogia ning sotsiaalpedagoogika dotsendi Lembit Õunapuu sõnul on kvantitatiivse suundumusega uurimustes valim ette kindlaksmääratud populatsiooni väiksemaks hulgaks taandamise (redutseerimine) tulem. Õunapuu lisab, et valim peab olema populatsiooni minimudel.¹⁵⁶ Seega sobib kvantitatiivne uurimus minu töö uurimisküsimusega. Soovin EELK Tartu linnakoguduste kirikuliste (üldpopulatsioon) seast leida väiksema mudeli (valimi), kelle seas viia läbi küsitlus nende jumalateenistuskogemuse kohta. Kuna ma soovin teada saada kirikuliste suhtumist ja hinnangut juba olemasoleva kohta (luterlik jumalateenistus), siis sobib

¹⁵⁶

[https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/27764/kvantitatiivse ja kvalitatiivse uurimuse valimite eriprad.html](https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/27764/kvantitatiivse_ja_kvalitatiivse_uurimuse_valimite_eriprad.html). (26.04.2022).

minu kvantitatiivse uurimise läbiviimiseks ankeetküsitlus, mis Õunapuu sõnul kvantitatiivse uurimuse korral koosneb suletud suletud ehk valikvastustega küsimustest, mida saab hiljem statistiliselt analüüsida.¹⁵⁷

1.3 Valim

Londoni Ülikooli sotsioloogiaprofessor Keith F. Punch toob välja, et kvantitatiivse uurimuse puhul kasutatakse tavaliselt juhuslikku valimit (*probability sampling*). See tähendab seda, et kõigil populatsiooni liikmetel on võimalus sattuda valimisse.¹⁵⁸ See sobib iseenesest minu töö eesmärgiga, kuna soovin saada võimalikult suure osa kirikuliste kogemusi jumalateenistusega. Planeerisin algselt viia ankeetküsitluse läbi kohapeal kirikutes pärast pühapäevast jumalateenistust. Kahjuks selgus lähemal uurimisel, et valimi määratlemine on küllaltki keeruline. Nimelt on Tartu luterlike koguduste kirikuliste arv küllaltki kõikum. 2021. aasta augustis sain teada, et keskmine jumalateenistusel osalejate arv on aasta jooksul olnud Tartu Jaanis 25, Maarjas 20, Peetris 100 ja Pauluses 120.¹⁵⁹ Samas ei pruugi keskmine osalejate arv olla alati kooskõlas suvalisel jumalateenistusel osalejate arvuga. See võib olla nii keskmisest suurem kui ka väiksem. Koguduse annetajaliikmeid ehk neid, kes vähemalt korra aastas osalevad armulaua ja teevad nimelise liikmeannetuse, on kordades rohkem kõigil Tartu kogudustel kui keskmiselt teenistustest osavõtjaid. Osavõtjate arvu kõikumisele on aidanud kaasa ka koroonaviiruse epideemia, mis oma eri lainetega mõjutab tugevalt jumalateenistustest osavõttu. Seega otsustasin loobuda juhuvalimist ja kasutada hoopis ettekavatsetud ja mugavusvalimi kombinatsiooni.

Mugavusvalimi puhul lähtutakse vastajatest, kes on uurijale lihtsasti kättesaadavad. Ettekavatsetud valimi puhul üritab uurija kaasata vastajate grupi kõige tüüpilisemaid esindajaid.¹⁶⁰ Otsustasin viia ankeetküsitluse läbi hübriidvormis, nii et osa küsitlusest toimub kohapeal ja osa veebi teel. Ühest küljest on ainult kohapeal küsitluse läbiviimine koroonaeepideemia tingimustes keeruline, nii et igal juhul on vajalik teha ka veebiversioon

¹⁵⁷ Õunapuu, L. (2014). Kvalitatiivne ja kvantitatiivne uurimisviis sotsiaalteadustes. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 159.

¹⁵⁸ Punch, F. K. (2014). Introduction to social research. Quantitative and qualitative approaches. London: Sage. Lk 244-245.

¹⁵⁹ Suuline vastus Triin Käpalt, Kristjan Luhametsalt, Ants Toomingalt ja Timo Švedkolt. (22.08.2021).

¹⁶⁰ <https://valimiope.weebly.com/mittetotildeenaumlosuslikud-meetodid.html>. (26.04.2022).

küsitlusest. Teisalt leidsin, et vähemalt osaliselt on vajalik ka kohapeal küsitluse läbiviimine, et tagada vastajate vanuseline tasakaal. Eeldan, et ainult interneti teel küsitluse läbi viies vastaks liiga palju noori inimesi, mis ei kajastaks aga realistlikult Tartu kirikuliste üldpilti.

1.4 Ankeetküsitluse küsimused

Minu ankeetküsitluse küsimused võib jagada neljaks, esimesed puudutavad luterlikku jumalateenistuse põhiplaani, teised armulauda, kolmandad jutlust ja neljandad vastajate isikuandmeid. Koostöös juhendajaga otsustasime, et kui uurime kirikuliste suhtumist armulauda või jutluse teemadesse, siis on mõistlik kasutada Likerti meetodit. Tegemist on kategooriaalse, mittevõrdleva skaala tüübiga, mis määrab ära vastajate nõustumise astme teatud väidetega, mis on seotud mingi hoiaku hindamisega/mõõtmisega. Kuna kirikuliste näol ei ole enamuse juhtudel tegemist teoloogidega, kes oskavad oma teoloogilisi vaateid põhjendada, siis saab uurida eelkõige nende hoiakuid seoses ühe või teise olemasoleva nähtusega luterlikul jumalateenistusel. Lisaks on Likerti skaala kasutamine mõistlik ka sel põhjusel, kuna luterluses puudub ajalooliselt üks normatiivne viis armulaua mõistmiseks, vaid algusest peale on esinenud tasakaalu otsimine reaalsuse ja sümbolistliku tõlgenduse vahel.

Oma Likerti skaalal kasutan 5 astmelist skaalat, kus vastaja saab valida kuivõrd ta peab oluliseks või nõustub esitatud väitega. Tallinna Ülikooli andmeanalüüsi lektori Kairi Osula sõnul on Likerti skaala üks kõige usaldusväärsemaid hoiakute mõõtmise meetodeid.¹⁶¹

Muude küsimuste puhul olen kasutanud kas binaarseid skaalaid (näiteks isikuandmete puhul sugu küsides) või muid valikvastuste tüüpe. Olen siiski andnud vastajatele ka võimaluse erinevate teemablokkide lõpus pikemalt vabas vormis oma arvamust avaldada. Võtan seda, kui tagasisidet oma küsitlusele, sest on võimalik, et inimestele on olulised jumalateenistuse kontekstis hoopis muud asjad, kui mina olen teooria põhjal eeldanud.

Temaatilisel ankeetküsitluse küsimused välja kasvanud minu töö teooriaosast. Tuvastasin teoorias luterlikus liturgikas tekkinud ja ka tänaseni olemasolevad jutluse tüübid ja teemad ning luterliku armulauaküsitluse arengud ja suurima probleemküsimuse.

Üldise jumalateenistuse ülesehituse kontekstis uurin kui olulised on kirikuliste jaoks erinevad jumalateenistuse osad. Sellega saan ka vastuse oma eeldusele, kas armulaud ja jutlus üldse on

¹⁶¹ <http://www.tlu.ee/~kairio/failid/kysimused.pdf>. (26.04.2022).

luterliku jumalateenistuse kesksed osad ka kirikuskäijate jaoks. Selle osa juurde käib ka küsimus kui tihti vastaja jumalateenistusel käib. See on sissejuhatav küsimus, mis haakub teenistuse kui tervikuga, kuid samas kuulub tegelikult ka küsitluse lõpus asuvate isikuandmete juurde. Nii saan hiljem uurida kas teenistustel tihedamalt või vähem käimine mõjutab muid vastuseid.

Armulaua osas küsin armulaual käimise sagedust ja seejärel kirikuliste suhtumist realistlikusse ja sümbolistlikusse armulauakäsitlusse. Traditsiooniliselt on seostatud armulaual vähem käimist sümbolistliku käsitlusega. Siin saan teada, kas see arusaam peab paika. Lisaks uurin muidugi kas kirikuliste seas on domineeriv realistlik või sümbolistlik armulauakäsitlus ja kuivõrd saadud tulemused on kooskõlas luterliku liturgika arengutega.

Jutluse osas uurin kõigepealt seda kui pikk peaks olema jutlus vastajate arvates. Jutluse pikkus võib viidata jutluse tähtsuse vähenemisele ja ühtlasi näiteks traditsiooniliste õpetusliku jutluse kadumisele. Saan uurida, kas need väited peavad paika. Ülejäänud jutluse temaatika juures uurin ajalooliselt väljakujunenud ja praegu olemasolevate jutluse tüüpide ja teemade olulisust kirikuliste jaoks. Nii on siin teoorias leitud *didache* ehk õpetusliku jutluse tüüpidest olemas:

- 1) Traditsiooniline *didache* jutlus, mis kuulutab kristluse põhiõpetusi ja nende rakendamist.
- 2) Keskaja mõjudega filosoofilis-teoloogiline jutlus.
- 3) Samuti antiik,- ja keskaja mõjudega apologetiline jutlus, mis argumenteerib kristluse õigsust muude usundite ja teooriate suhtes.
- 4) Valgustusajal tekkinud ajaloolis-kriitiline piibliuurimine ja seletus, mis teaduslikult ja süstemaatiliselt seletab pühakirja lahti.
- 5) Luterliku ortodoksia ja uusluterluse keskne jutlus, mis seletab luterlikku dogmaatikat.
- 6) Valgustusaja mõjudega selle maailma aktuaalseid probleeme lahkav jutlus.
- 7) Samuti valgustusaja mõjudega, kuid ka tänapäevases liberaalteoloogias levinud sotsiaalse õigluse küsimustega tegelev jutlus.

Lisaks on olemas ka pietismiajast pärinev *kerygma* jutlus, mis kutsub üles kuulajaid vaimulikult pöörduma ja ärkama.

Uurin kirikuliste suhtumist nendesse jutluse tüüpidesse ja teemadesse ja soovin teada saada, millised neist on olulised kirikuliste jaoks.

Lõppu olen paigutanud isikuandmed. Otsustasime juhendajaga need paigutada küsitluse lõppu, kuna küsitluse alguses oleks need juhtinud vastajate tähelepanu kõrvale põhiteemast. Minu ankeetküsitlus on anonüümne, ma ei küsi vastajate nimesid. Samuti ei küsi ma koguduslikku

kuuluvust, ehk ma ei võrdle eri koguduste liikmeid. Selline võrdlus võib anda aluse hinnangutele, mis kahjustavad kiriku kollegiaalsust. Olen isikuandmetest küsinud vanust, sugu, haridust ja seda kas vastaja on koguduse liige. Saan nende põhjal hiljem analüüsida kuidas erinevad isikuandmed mõjutavad ka teisi vastuseid.

Oma ankeetküsitluse lisan selle töö lõppu. See on leitav alapealkirja alt Lisa 1.

2. Ankeetküsitluse tulemused

2.1 Üldandmed

Viisin oma ankeetküsitluse läbi september 2021-veebruar 2022. See toimus hübriidvormis, vastajaid oli nii kohapeal füüsiliselt kui ka interneti kaudu. Käisin kaks korda kohapeal, Tartu Pauluses ja Tartu Peetris, kui kõige suuremates kogudustes. Jagasin seal ankeete pärast jumalateenistust kirikulistele. Lisaks said kirikulised vastata ankeetküsitlusele interneti teel, levitasin seda koguduse meililistide, kodulehtede jm kaudu.

Ankeetküsitlusele vastas kokku 107 inimest. Nende seas oli 74 naist ja 33 meest. Vastajate keskmine vanus oli 45,02 aastat. Noorimad vastajad olid 18. aastased (3) ja vanimad 84. aastased (3). Kõige enim vastajaid oli vanusevahemikus 40-49 (31). Vastajatest oli enim kõrgharidusega inimesi, kes omasid magistri,- või sellega võrdsustatud kraadi, neid oli 37 (see moodustab 34,6 % kõigist vastajatest). Doktoritaseme olid omandanud 9 (8,4%) ja bakalaureuse või rakenduskõrghariduse 27 (25,2%). Seega olid 68,2% vastajatest kõrgharidusega. See on kindlasti Tartu kui ülikoolilinna eripära, mida mujal ei pruugi esineda.

Kõik peale kolme vastaja olid koguduse liikmed.

2.2 Tagasiside ja vastajate lisad

Erinevate teemaplokkide ja ka küsitluse lõpus andsin vastajatele võimaluse vabas vormis tagasiside andmiseks või millegi lisamiseks. Enamalt jaolt oli tagasiside näol tegemist küsitluse autori tänamisega ja edu soovimisega. Mõnel puhul täpsustati oma vastuseid.

Väärtuslikuks tagasisideks oli see, et mitmed vastajad ei saanud täpselt aru jutluse temaatilist sisu käsitlevas osas esinevast küsimusest, kus küsisin kirikuliste suhtumist jutlusesse, mis käsitleb Piibli teaduslik-süsteematilist seletamist. Pidasin selle all silmas Piibli ajaloolis-kriitilist uurimist ja eksegeesi. Tegemist on küllaltki spetsiifilise terminiga, nii et teatud segadus on

loomulik. Samas peab nentima, et sellele juhtis siiski tähelepanu väga väike osa vastajatest. Nii ei mõjuta see minu arvates tulemusi laiemalt.

2.3 Jumalateenistusel osalemise sagedus

Kõigist vastajatest osalesid 45 (42,1%) jumalateenistusel igal nädalal, mitu korda kuus 30 (28%), üks kord kuus 18 (16,8%) , paar korda aastas 14 (13,1%) ja üks kord aastas või vähem 1 (0,9%). Näeme, et vähemalt kord kuus jumalateenistusel osales 93 inimest ehk 86,9% vastajatest. Nii sattusid minu valimisse peamiselt kiriklikult aktiivsed inimesed. See sobib minu töö uurimusküsimust arvestades ja võiks eeldada, et jumalateenistusel aktiivsemalt osalevatel inimestel on teadlikumad hoiakud teenistuse eri osade suhtes.

Lea Altnurme on välja toonud, et Lääne kontekstis peetakse naisi religioossemaks kui mehi.¹⁶² Minu ankeetküsitluse üldtulemused kinnitavad seda arusaama. Kõigist vastajatest olid kõigest 33 mehed ja 74 naised. Samas on vastanud mehed küllaltki aktiivsed jumalateenistustel osalejad, vähemalt korra kuus käis jumalateenistusel tervelt 29 vastajat (87,9%) 33st. See on isegi veidi kõrgem koguvastajate protsendist. Nii võiks arvata, et kuigi kirikus käivaid mehi on vähe, siis käijad on küllaltki pühendunud ja aktiivsed.

Kui võtta arvesse vastajate vanust, siis suureneb jumalateenistusest osavõtt vanuse kasvades. Igal nädalal või mitu korda kuus käivad jumalateenistusel 18-29. aastastest 63%, 30-39. aastastest 56%, 40-49. aastastest 67%, 50-59. aastastest 84% ja üle 60. aastastest 85%. Erandlik on ainult see, et vanusevahemikus 18-29 on jumalateenistusest osavõtt sagedasem kui vahemikus 30-39. Muidu on selgelt näha, et vanuse kasvades suureneb jumalateenistusest osavõtmise sagedus.

Haridus ei mõjuta jumalateenistusest osavõttu. Märgatav on ainult see, et vahemikus 18-29 on palju aktiivseid keskharidusega kirikulisi, kuid see on seletatav sellega, et paljudel vastajatel on ilmselt lihtsalt haridustee pooleli.

Jumalateenistusest osavõttu võtan arvesse hiljem, kui analüüsin kirikuliste kogemusi jumalateenistuse ja selle eri osadega.

2.4 Jumalateenistuse eri osade olulisus

¹⁶² <https://kit.ee/2018/04/religioon-soolisuus-ja-seksuaalsus/>. (17.03.2022).

Kirikuliste suhtumist jumalateenistuse eri osadesse uurisin selleks, et teada saada millised jumalateenistuse osad on vastajate jaoks olulisemad ja millised vähem ning kas vastab tõele teooriaosa põhjal tekkinud arusaam, et luterliku teenistuse keskmeks on jutlus ja armulaud.

Kõige olulisemad olid kirikuliste jaoks armulaud ja jutlus. Esimese keskmiseks hindeks viiepallisel skaalal kujunes 4,61 ja teisel 4,62. Mõlemale andis maksimaalse olulisuse ehk viie 81 vastajat (75,7%).

Kõige vähem olulisemad olid kirikuliste jaoks liturgia ja ühislaulud. Esimene sai keskmiseks hindeks 4,2 ja teine 4,3. Liturgiat pidas kõige olulisemaks 60 (56,1%) ja ühislaulu 62 (57,9%) vastajat. Samas viitab nende mõlema keskmine sellele, et paljud kirikulised hindasid neid mitte küll viie, kuid see eest nelja või kolmega. Nii peetakse neid küll olulisteks jumalateenistuse osadeks, kuid mitte nii olulisteks kui jutlust ja armulauda.

Kinnituse on aga saanud teooriaosa põhjal kujunenud arusaam, et luterliku jumalateenistuse keskmeks on jutlus ja armulaud. Nii kogevad ka kirikulised. See näitab, et õigustatud oli minu valik keskenduda just neile kahele nii töö teoreetilises osas kui ka ankeetküsitlust ettevalmistades ja läbi viies.

Vaadates tulemusi vastajate soo järgi, siis torkab silma, et meestele oli olulisem armulaud ja naistele jutlus. Meeste keskmiseks kujunes jutluse puhul 4,45 ja armulaua puhul 4,69. Naistele olid need numbrid 4,7 ja 4,58. Muidugi on tänu naisvastajate rohkusele naiste seas esindatud rohkem eri arvamusi. Siiski on märkimisväärne, et nõnda palju naisi peab väga oluliseks jutlust, kuid armulauda märgatavalt vähem.

2.5 Armulaua käimise sagedus

Minu töö teooriaosa annab alust arvata, et märgatavalt peaks olema suurenenud armulaua käimine ja sellega korrelatsioonis armulaua realistlikum mõistmine. Selles alapeatükis soovin saada kinnitust esimesele mainitud hüpoteesile.

Vastajatest enim ehk 34 inimest (31,8%) käib armulaua ühe korra nädalas. 27 (25,2%) teeb seda mitu korda kuus ja 22 (20,6%) üks kord kuus. Kui siia juurde lisada 5 inimest (4,7%), kes käivad armulaua mitu korda nädalas, siis näeme, et vähemalt ühe korra kuus käib armulaua 88 kirikulist ehk 82,3% kõigist vastajatest. Kuna see on peaaegu täielikus korrelatsioonis

jumalateenistusel käimise sagedusega, vähemalt üks kord kuus käis jumalateenistusel 93 inimest ehk 86,9% vastajatest, siis võib öelda, et armulaua käimine kuulub jumalateenistusel osalemise juurde. Nii kinnitab see, et on suurenenud armulaua käimine ja selle mõistmine jumalateenistuse lahutamatu osana. See on suur muutus võrreldes näiteks uusluterluse perioodiga (19. sajandi II pool kuni 20. sajandi I pool), kus armulaud ei kuulunud tavapärase jumalateenistuse juurde ja oli pigem harv toiming.

Soo ja vanuse poolest oli armulaua käimise sagedus peaaegu täpselt samasugune jumalateenistusel osalemise sagedusega, nii et eraldi ma neid andmeid välja tooma ei hakka.

2.6 Armulaua mõistmine

Läänekristlikus traditsioonis on juba sajandeid eksisteerinud vastuolu armulaua sümbolistlikuma ja realistlikuma mõistmise vahel. Luterluses on eri aegadel domineerinud nii üks kui ka teine. Piirid nende kahe vahel pole mitte alati olnud ka nii selged. Viimase aja luterliku liturgia arengud viitavad aga realistlikuma armulauamõistmise kasvule.

Armulaua realistliku mõistmisega oli täielikult nõus ehk hindas 5-ga 74 kirikulist (69,2%). Keskmiseks hindeks kujunes 4,36. Sümbolismiga nõustus täielikult 40 vastajat (37,4%), keskmine oli 3,30. Realistliku käsitlusega ei nõustunud, ehk andis hindeks 1 või 2, 11 kirikulist (10,3%). Sümbolismiga ei nõustunud 39 vastajat (36,5%), tuleb ka lisada, et pea kõik mittenõustujad olid täielikult nõus realistliku käsitlusega. Väga oluline on ka fakt, et 24 vastajat (22%) nõustusid täielikult nii sümbolistliku kui ka realistliku armulauamõistmisega.

Tulemustest saame järeldada mitmeid asju. Esiteks mõistab enamuse kirikulisi armulauda realistlikult, nii et viimase aja arengud realismi suunas luterlikus liturgias väljenduvad ka kirikulistes. Teiseks tunneb arvestatav osa kirikulistest vastuseisu sümbolismi ja realismi vahel, kusjuures need, kes seda tunnevad, mõtestavad armulauda realistlikult ja vastanduvad sümbolismile. Kolmandaks on olemas arvestatav kogus kirikulisi, kes ei tunne seda vastuseisu ja nõustuvad nii sümbolismi kui ka realismiga. On veel ka võimalus, et nad ei saa sellest vastuseisust lihtsalt aru ja ei mõtle selle peale.

Armulaua käimise sagedus mõjutab märgatavalt armulauast arusaamist. Need, kes käisid armulaul kord nädalas või tihedamini andsid keskmiseks hindeks realistlikule arusaamisele 4,7 ja

sümbolistlikule 2,6. Mitu korda kuus ja korra kuus käijad hindasid realismi 4,4-ga ja sümbolismi 3,4- ga. Paar korda aastas või harvemini armulaua käijatel oli hinne realismi puhul 3,5 ja sümbolismi puhul 4. Nagu näha pooldavad armulaua realistlikku mõistmist need, kes käivad tihedamini armulaua ja sümbolismi need, kes teevad seda harvemini.

2.7 Jutluse kestus

Ajalooliselt on näha jutluse kestuse lühenemist. Juba enne teist maailmasõda väitis Johan Köpp, et jutlus võiks kesta 15-20 minutit. See oli suur erinevus luterliku ortodoksia ajastuga (16. sajandi lõpp ja 17. sajandi algus), kus jutlus kestis ligi tund aega. Tänu erinevatele jutlustamisstiilidele on ilmselt EELK-s küllaltki erineva pikkusega jutluseid. Soovin nüüd aga teada saada, kui pikka jutlust ootab kirikuline ja kuidas haakub see järgneva ehk jutluse temaatilist sisu käsitleva alapeatükiga.

Kõige populaarsemaks variandiks jutluse pikkuse osas oli 15-20 minutit, mille märkis ära 47 kirikulist (43,9%). Veel olid populaarsed 10-15 minutit (28 vastajat ehk 26,2%) ja 20-30 minutit (26 vastajat ehk 24,3%). Kõige vähem populaarsem variant oli 5 minutit ja alla selle, mille märkis 2 kirikulist (1,9%).

Nii näeme, et Johan Kõpu poolt pakutud 15-20 minutit on endiselt kirikuliste jaoks kõige eelistatum jutluse pikkus.¹⁶³

Nii meeste kui ka naiste seas oli kõige populaarsemaks variandiks 15-20 minutit, seda eelistas 42% meestest ja 39% naistest. Meeste ja naiste seas on muidu erinevate variantide protsendid küllaltki sarnased, kuid silma torkab üks erinevus. 21% naistest eelistas jutluse pikkusena 20-30 minutit, meeste seas oli see protsent 12,1%. See oli ainukene vastusevariant, kus esines rohkem kui viieprotsendiline erinevus. Nii võib öelda, et naised eelistavad veidi rohkem ajaliselt pikemat jutlust.

¹⁶³ Vaasa, V. (2000). Mälestusi Johan Kõpust. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Johan Köpp 125 : 27. ja 28. novembril 1999 Tartus ja Laiusel toimunud Johan Kõpu 125. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi ettekanded. Tartu: Eesti Kirikuloo Selts. Köpp. Lk 90.

Vanuse poolest oli 30-39 ainukene vanusegrupp, kus 15-20 minutit ei olnud kõige populaarsem vastus. Seal oli kõige populaarsem hoopis 10-15 minutit (8 vastajat ehk 34%). 15-20 minutit toetas selles vanusegrupis ainult 3 vastajat (13%). Kuigi 15-20 minutit oli kõige populaarsem variant vanusegrupis 18-29, siis kogus ta ainult 36% toetust, mida on palju vähem, kui näiteks vanusegrupis 50-59 (53%). See näitab, et nooremad inimesed eelistavad keskmisest natukene lühemat jutlust.

2.8 Jutluse sisu

Ajalooliselt on luterluses eri aegadel domineerinud erinevad jutlusestiilid. Tänapäeval eksisteerivad EELK-s erinevad stiilid ja vormid koos. Milline neist on aga mõjukam ja milline vähem? Seda soovin teada saada selles lõigus.

Kõigi vastajate seas osutus ülekaalukalt kõige populaarsemaks traditsiooniline *didache* jutlus, milles seletatakse lahti kristlikku õpetust ja selle rakendamist. Tervelt 80 (75%) kirikulist hindasid seda kõige kõrgema hinde ehk 5-ga. Keskmiseks hindeks kujunes 4,57.

Umbes sama oluliseks peeti ka vaimulikku pöördumist ja äratust (keskmine hinne 3,82), luterlike õpetuse seletust (3,8) ning ühiskonna aktuaalsete probleemide käsitlemist (3,7).

Kõige madalamad hinded said sotsiaalset õiglust käsitlev jutlus (3,0) ja apologetiline jutlus (3,2).

Nagu näha on aga teistest kõigist variantidest palju olulisem kristlikku õpetust ja praktikat lahtiseletav jutlus.

Kui võtta arvesse vastajate sugu, siis on vastused pea täpselt samad, kui välja jätta viimased kaks teemat. Nimelt peavad naised olulisemaks ühiskonna aktuaalsete probleemide käsitlemist (keskmine hinne 3,87) ja sotsiaalset õiglust (3,25) kui mehed (3,42 ja 2,72).

Vanuse järgi vastajaid jaotades on silmatorkav, et kõige vanemas vanuserühmas (60+) on pea kõikidele jutluse teemadele antud kõrgem hinne, kui teistes vanuserühmades. Nii võib öelda, et vanemad kirikulised ei ole jutluse teemade suhtes nii valivad ja eristavad. Kõigi vanuste hulgas on kõige populaarsemaks variandiks kristliku õpetust käsitlev jutlus, hinded jagunevad vahemikus 4,47-4,8. Teistest eristuvad ühel teemal vastajad vanuses 40-49, kes hindavad kõrgelt

pietistlikku- äratuslikku jutlust, hinnates seda 4,09-ga. Kõigis teistes vanustes jääb selle jutluse olulisus selgelt alla 4. Märgatav on ka see, et nooremad vastajad hindavad kõrgemalt nii ühiskonna aktuaalseid probleeme kui ka sotsiaalset õiglust käsitlevat jutlust. 18-29 vanuses kirikulised annavad esimesele hindeks 3,74 ja teisele 3,10. 30-39 vanuses kirikulised hindavad ühiskonna aktuaalseid probleeme puudutavat jutlust 3,86- ga ja sotsiaalse õigluse keskset jutlust 3,43-ga. Need mõlemad numbrid on kõrgemad kui teistel, kui välja arvata kõige vanem vanuserühm 60+.

Üldjoontes on siiski selge, et kõige olulisemaks peetakse kristliku õpetuse ja praktika seletamist, millele järgnevad vaimulik äratus ja pöördumine, luterliku õpetuse seletamine ning ühiskonna aktuaalsete probleemide käsitlemine.

KOKKUVÕTE

Minu töö eesmärk oli erialase kirjanduse ja Tartu luterlike koguduste kirikuliste seas läbi viidud ankeetküsitluse põhjal tuvastada luterlik jumalateenistuskogemus, ehk jumalateenistuse meelelis-empüiriline peegeldus.

Tööprotsessi esimene pool seisnes sobiva erialakirjanduse leidmises ja kaardistamises, mis annaks selge ülevaate luterliku liturgia ajaloost ja hetkeseisust. Jumalateenistuse keskseteks osadeks võtsin jutluse ja armulaua. Pärast kirjanduse leidmist asusin kirjutama töö teooriaosa, kus kasutasin erialakirjandust võrdlevalt.

Pärast teooriaosa valmimist asusin koostama ankeetküsitlust, mille küsimused kujunesid välja teoorioosa põhjal. Ankeetküsitluse valmimisel asusin seda levitama nii veebi teel kui ka kohapeal Tartu nelja luterliku koguduse kirikuliste seas. Sellele järgnes tulemuste analüüs ja kokkuvõtte.

Minu töö oli kaks uurimisülesannet. Esiteks soovisin mõista Eesti luterliku liturgia ajaloolisi juuri, väljakujunemist ja hetkeseisu rõhuasetusena jutlusel ja armulaul. Luterliku jumalateenistuse juured on ühise läänekristliku pärandi kaudu roomakatoliikluses ja sealt edasi algkristluses. Jumalateenistus ja selle olulisemad toimingud, nagu jutlus ja armulaud põhinesid nii kristluse judaistlikel juurtel kui ka Jeesuse enda eeskujul. Armulaua puhul on terve läänekristluse ajaloo jooksul esinenud tõlgendusvõimaluste nihkumine sümbolistlik-realistlik skaalal. Erinevatel aegadel on armulauda mõistetud kas sümbolistlikumana, mälestussõomajana, või realistlikumana, reaalse Kristuse ihu ja vere vastuvõtmisena. Sama vastasseis on kestnud järjepidevalt ka Eesti luterluses. Sellega seotud on ka küsimus, kui tihti peaks käima armulaul. Ka sellele antav vastus on ajalooliselt olnud muutumises.

Algkristlikus koguduses arenesid välja 3 jutlusestiili, *didache* (õpetuslik jutlus), *kerygma* (äratuslik jutlus), *homilia* (osaduslik jutlus). Tänapäevani on säilinud luterliku jumalateenistuse kontekstis neist kaks, *didache* ja *kerygma*. Samas on tänu ajaloolistele põhjustele õpetuslikust jutlusest olemas väga erinevaid variatsioone, selle sisu võib olla nii traditsiooniline kristlik õpetus ja praktika, filosoofilis-teoloogilised teemad, apologetika, ajaloolis-kriitiline piiblikeegees, spetsiifiliselt luterlik õpetus, ühiskonna aktuaalsed teemad, sotsiaalne õiglus. Selle kõrval on säilinud ka äratuslik jutlus, mille sisuks on vaimulik pöördumine Kristuse poole.

Siiä juurde liitub ka küsimus jutluse pikkusest, mis on eri aegadel muutunud ja andnud märku stiilide vahetusest ja jutluse kohast jumalateenistuse sees.

Tänapäeva EELK-s on suurenenud armulauast osavõtmine ja tugevnenud on armulaua realistlikum mõistmine. Jutluse stiilide osas valitseb suur paljusus. Kõik need arengud toimuvad ühiskonna taustal, mida usuliselt iseloomustab sekulariseerumine, individualiseerumine ja lääne paradigma vahetus ida oma vastu.

Minu töö teine uurimisülesanne oli tuvastada kuidas suhtuvad ja mõtestavad kirikulised olemasolevat luterlikku liturgiat ja kas see on kooskõlas EELK enda liturgiliste ja teoloogiliste arengutega. Selleks koostas ja viisin läbi ankeetküsitluse Tartu luterlike koguduste kirikuliste seas. Küsitluse küsimused võib laias laastus jagada neljaks. Esimeses osas uurisin eri jumalateenistuse osade olulisust. Soovisin saada sellega teada, kas vastab tõeale minu hüpotees, et jumalateenistuse kõige olulisemad osad on jutlus ja armulaud. Teises osas küsimused puudutasid armulaua osalemise sagedust ja selle mõistmist realistlik-sõmbolistlik skaalal. Kolmanda osas küsimused puudutasid jutluse pikkust ja eri teemade olulisust jutluses. Neljandaks küsisin teatud isikuandmeid (vanus, sugu, haridus jne), et teada saada kes on see kirikuline, kelle kogemust ma uurin.

Minu küsitlusele vastas 107 kirikulist. Keskmise Tartu luterlik kirikuline on 40ndates kõrgharidusega naisterahvas, kes on koguduse liige ja käib jumalateenistustel vähemalt kord kuus, tihti ka sagedamini. Kirikus käimine muutub järjest tihedamaks vanuse kasvades.

Tulemustest selgus, et vastajad pidasid kõige olulisemateks jumalateenistuse osadeks jutlust ja armulauda. Nii ühtib kirikuliste kogemus minu arusaamaga, et luterliku jumalateenistuse keskmises on jutlus ja armulaud.

Armulaua osas selgus, et armulaua käimine on muutunud jumalateenistusel käimise lahutamatuks osaks. Suurem osa kirikulistest mõistis ka armulauda realistlikult ja tajus sümbolismi-realismi vastuolu. Siiski selgus, et on ka märgatav osa kirikulisi, kes ei taju seda vastasseisu ja on täielikult nõus nii sümbolismi kui ka realismiga. On ka võimalus, et need vastajad ei ole saanud probleemküsimusest aru. Üldpildi vaadates on siiski näha, et EELK statistikas märgatav armulaualiste kasv ja armulaua realistlikum mõistmine leiab kinnitust ka kirikuliste kogemuses.

Jutluse pikkusena eelistavad kirikulised enim 15-20 minutit. Nooremad inimesed eelistavad veidi lühemat jutlust, kui eakamad.

Jutluse stiili ja teema osas eelistavad kirikulised ülekaalukalt traditsioonilist *didache* jutlust, mille sisuks on kristlik õpetus ja praktika. Veel on olulised äratustlik *kerygma* jutlus, spetsiifiliselt luterlik õpetuslik jutlus ja ühiskonna aktuaalseid probleeme käsitlev jutlus.

Kõige vähem oluliseks peetakse apologetilist ja sotsiaalset õiglust käsitlevaid jutlusi.

Üldiselt kajastub erinevate eelistuste ja jutluse stiilide paljusus ka kirikuliste kogemuses, kuid peab siiski nentima, et kirikulised eelistavad kõigi teiste variantide ees kristliku õpetuse lahtiseletamist ja selle rakendamist igapäevases elus.

Kasutatud allikad

Paberkandjal raamatud

1. Altnurme, L. (2006). Kristlusest oma usuni: uurimus muutustest eestlaste religioossuses 20. sajandi II poolel. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 22, 31, 40.
2. Altnurme, L. (2018). Usu usutavaks tegemine. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Eesti kiriku,- ja religioonilugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 315.
3. Andresen, A. (2004). Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710-1832 : riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 59.
4. Andresen, A. (2018). Rootsi kirikuühitsuse kehtestamine. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Eesti kiriku,- ja religioonilugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 139-140.
5. Auksmann, E. (2016). Minu unistuste kirik. Üksnes Kristus – ainumõeldav tee enesemõistmisele kirikuna, kristlasena, preestrina. Koostanud ja toimetanud Eerik Jõks. Kuhu lähed Maarjamaa? Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu. Lk 383-384.
6. Beckwith, R. (1983). The Jewish Background to Christian Worship. Edited by Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright and Edward Yarnold. The Study of Liturgy. London: SPCK. Lk 41.

7. Doig, A. (2010). *Liturgy and architecture: from the early church to the middle ages*. Farnham: Ashgate. Lk 1.
8. Giertz, B. (2012). *Then fell the Lord's fire*. Translated and introduced by Bror Erickson. Saginaw: Magdeburg Press. Lk 250.
9. Hendrix. (2018). *Martin Luther. Reformaator ja tema visioon*. Tallinn: Argo. Lk 240-241.
10. Hiob, A. (2013). *Luterliku dogmaatika alused*. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut. Lk 260-261.
11. Hope, D. (1983). *The Medieval Western Rites*. Edited by Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright and Edward Yarnold. *The Study of Liturgy*. London: SPCK. Lk 222-223.
12. Johannes Kuldsuu. (2019). *Jutlused meelesparandusest*. Tõlkinud Mattias Palli, toimetanud Leena Helena Tõlpt, kujundanud Aili Mittal-Jõgiste. Tallinn: EKSA. Lk 14.
13. Jones, C. (1983). *The New Testament*. Edited by Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright and Edward Yarnold. *The Study of Liturgy*. London: SPCK. Lk 154.
14. Laar, M. (2010). *101 Eesti ajaloo sündmust*. Tallinn: Varrak. Lk 44-45.
15. Laur, M. (2018). *Hernhuutus*. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. *Eesti kiriku,- ja religioonilugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 182-183.

16. Laur, M. (2018). Pietism. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Eesti kiriku,- ja religioonilugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 146.
17. Lepik, M. (2005). Jutlustamise ajalugu ja tänapäevane olukord. Koostanud ja toimetanud Tõnu Lehtsaar ja Kaido Soom. Homileetika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 10.
18. Lotman, P. (2018). Rootsi kirikupoliitika ebakindel algus Eestimaal. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Eesti kiriku,- ja religioonilugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 129-132.
19. Luterlikud usutunnistuskirjad. (2014). Toimetanud Randar Tasmuth. Tallinn: EELK Usuteaduse Instituut. Lk 36-37.
20. Noakes, K. (1983). From the Apostolic Fathers to Irenaeus. Edited by Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright and Edward Yarnold. The Study of Liturgy. London: SPCK. Lk 171.
21. Norak, A. (2005). Jutlustamine ja postmodernism. Koostanud ja toimetanud Tõnu Lehtsaar ja Kaido Soom. Homileetika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 81, 85.
22. Petkunas, D. (2013). Russian and Baltic Lutheran liturgy in the nineteenth and twentieth centuries. Klaipeda: Klaipėdos universiteto leidykla.
23. Piibel: Vana ja Uus Testament. (1997). Tallinn: Eesti Piibliselts.

24. Prass-Siim, M. (2008). Pühitsetud armulauaelementide 'hävimatu omadus' (*character indelebilis*) ja selle kajastumine luterliku kiriku liturgilises praktikas. Magistritöö. EELK Usuteaduse Instituut.
25. Punch, F, K. (2014). Introduction to social research. Quantitative and qualitative approaches. London: Sage. Lk 244-245.
26. Puumets-Sõber, K. (2017). Eesti Evangeelne Luterlik Kirik 1970. aastatel. Magistritöö. Tartu Ülikooli Usuteaduskond.
27. Põld, H. (2015). Luterlusest. Koostanud ja toimetanud Arne Hiob. Tallinn: Logos. Lk 7-9.
28. Pöhlmann, H. (1994). Dogmaatika põhijooned. Tartu: Greif. Lk 183.
29. Reid, A. (2004). The organic development of the liturgy : the principles of liturgical reform and their relation to the twentieth century liturgical movement prior to the Second Vatican Council. Farnborough: St Michael's Abbey Press. Lk 11-12.
30. Robert, D. (2009). Christian Mission. How Christianity became a World Religion. Oxford, UK: Wiley-Blackwell. Lk 1, 2, 11.
31. Rohtmets, P. (2012). Teoloogilised voolud Eesti Evangeeliumi Luteri Usu Kirikus aastatel 1917-1934. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 453-460.

32. Rohtmets, P. Altnurme, R. (2018). Sõjad, revolutsioonid ja Eesti vaba rahvakiriku loomine. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Eesti kiriku,- ja religioonilugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 225-228.
33. Roosimaa, P. (2015). Uue Testamendi aja jumalateenistus. Koostanud ja toimetanud Kaido Soom. Liturgika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 37.
34. Salumaa, E. (2008). Evangeelium ja eetos. Koostanud Thomas-Andreas Pöder. Tallinn: Ilmamaa. Lk 121.
35. Selart, A.(2018). Arusaam ristiusustamisest keskajal. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Eesti kiriku,- ja religioonilugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 40-41.
36. Soom, K. (2015). Jumalateenistuse liturgia ajalooline areng kuni XIII sajandini. Koostanud ja toimetanud Kaido Soom. Liturgika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 45.
37. Soom, K. Jõks, E. (2016). Eestimaa ristiusu süda – kristlaste analüüs EEU 2015 põhjal. Toimetanud Eerik Jõks. Kuhu lähed Maarjamaa? Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu. Lk 81-82.
38. Tiitus. (2015). Usupuhastus ja sellele järgnev liturgiline areng luterlikus kirikus. Koostanud ja toimetanud Kaido Soom. Liturgika. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 116-117.
39. Vaasa, V. (2000). Mälestusi Johan Kõpust. Koostanud ja toimetanud Riho Altnurme. Johan Kõpp 125 : 27. ja 28. novembril 1999 Tartus ja Laiusel toimunud Johan Kõpu 125. sünniaastapäevale pühendatud konverentsi ettekanded. Tartu: Eesti Kirikulooselts. Kõpp. Lk 90.

40. Vihuri, V. (2007). Hugo Bernhard Rahamägi, Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku teine piiskop 1934-1939. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 239.
41. Vihuri, V. (2012). Eestlane ja ristiusk kirikutegelaste pilgu läbi. Koostanud ja toimetanud Eerik Jõks. Astu alla rahva sekka. Artikleid ja arutlusi Eesti rahva vaimulaadist. Tallinn: Eesti Kirikute Nõukogu. Lk 48.
42. Wainwright, G. (1983). The Periods of Liturgical History. Edited by Cheslyn Jones, Geoffrey Wainwright and Edward Yarnold. The Study of Liturgy. London: SPCK. Lk 33-38.
43. Õunapuu, L. (2014). Kvalitatiivne ja kvantitatiivne uurimisviis sotsiaalteadustes. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. Lk 159.

Veebi,- ja muud allikad

1. <http://www.eestikirik.ee/aitab-jumalateenistust-paremini-korraldada/>. (26.04.2022).
2. <http://www.eestikirik.ee/liturgiauueenduse-poolt-ja-vastu/>. (26.04.2022).
3. <http://www.eestikirik.ee/poordumine-agenda-kaitseks/>. (26.04.2022).
4. <http://www.eestikirik.ee/porvoo-kirikuosaduse-20-aastat/>. (26.04.2022).
5. <http://www.tlu.ee/~kairio/failid/kysimused.pdf>. (26.04.2022).
6. <https://blog.oup.com/2019/05/preaching-as-teaching-in-the-medieval-church/>. (26.04.2022).
7. <https://curatingtheology.org/blog/saint-augustine-on-the-three-elements-of-a-great-sermon>. (26.04.2022).
8. <https://d2y1pz2y630308.cloudfront.net/15471/documents/2016/10/St.%20Thomas%20Aquinas-The%20Summa%20Contra%20Gentiles.pdf>. (26.04.2022).

9. <https://dea.digar.ee/cgi-bin/dea?a=d&d=JVeelkusutinsttoim201712.2.6.1.2>. (26.04.2022).
10. [https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/27764/kvantitatiivse ja kvalitatiivse uurimuse valimite eriprad.html](https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/27764/kvantitatiivse_ja_kvalitatiivse_uurimuse_valimite_eriprad.html). (26.04.2022).
11. <https://kjt.ee/2013/04/katoliiklik-vagadusvool-eesti-evangeelses-luterlikus-kirikus-2/>. (14.03.2022).
12. <https://kjt.ee/2018/04/religioon-soolisuus-ja-seksuaalsus/>. (17.03.2022).
13. <https://lifewayresearch.com/2019/06/11/7-surprising-trends-in-global-christianity-in-2019/>. (14.03.2022).
14. https://siseveeb.eelk.ee/wp-content/uploads/2018/02/diagramm_annotajaliikmed.png. (26.04.2022).
15. https://siseveeb.eelk.ee/wp-content/uploads/2018/02/diagramm_armulauualised.png. (26.04.2022).
16. <https://valimiope.weebly.com/mittetotildeenaumlosuslikud-meetodid.html>. (26.04.2022).
17. <https://www.britannica.com/topic/Liturgical-Movement>. (26.04.2022).
18. <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/rhetoric-ancient-and-medieval>. (15.12.2021).
19. <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/rhetoric-ancient-and-medieval>. (26.04.2022).
20. <https://www.encyclopedia.com/history/dictionaries-thesauruses-pictures-and-press-releases/rhetoric-ancient-and-medieval>. (26.04.2022).
21. <https://www.ncronline.org/news/vatican/vatican-statistics-show-continued-growth-number-catholics-worldwide>. (26.04.2022).
22. [https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2017/01/04/liberal-churches-are-dying-but-conservative-churches-are-thriving/..](https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2017/01/04/liberal-churches-are-dying-but-conservative-churches-are-thriving/) (14.03.2022).
23. Suuline vastus Triin Kämpalt, Kristjan Luhametsalt, Ants Toomingalt ja Timo Švedkolt. (22.08.2021).

Summary

The topic of my thesis is „The experience of the Lutheran Mass by the example of the four Lutheran congregations in Tartu“.

The aim of this master's thesis is to analyse the experiencing of the Lutheran Mass by the churchgoers in the four Lutheran congregations in Tartu.

The thesis is divided into two parts. In the first part I will use literature to research the historical roots and current situation of the Lutheran Mass in the Estonian Lutheran Church and the theology behind it. I wish to know what is the Lutheran Mass and its theology what the churchgoers experience. I have decided to focus my study on the sermon and the holy communion as the central elements of the Mass. This decision is based on the 24th chapter of the Confession of Augsburg. So my special interest are different types of sermons, the length of sermon historically etc. I am also interested to find out the place of holy communion in the Mass and different forms of understanding it.

I discovered in the first part of my thesis that most parts of the Mass developed already in the first centuries of Christianity and are based on the Jewish roots of the Christian church or on the example of Jesus. The primary question concerning holy communion in the Western Christianity has been its either symbolical or realistical nature. Symbolism believes that communion is primarily an act of remembrance. Realism on the other believes that communion is an mystical union where a Christian receives the real blood and flesh of Jesus. Both symbolism and realism have dominated in different eras. In the first centuries three distinct styles of preaching developed in Christianity, the *didache*, *kerygma* and *homilia*. *Didache* is centered around right doctrine and putting it into practice, *kerygma* is based on spiritual awakening, *homilia* is primarily about Christian fellowship. Today *didache* and *kerygma* are still relevant in the context of Lutheran Mass. The dominant type has been *didache* but its content has been different through history. It has been traditional Christian doctrine and life, philosophical thinking about God, apologetics, historical-critical research of the Bible, specifically Lutheran doctrine, popular and trending topics in society and social justice. Through pietism *kerygma* has also maintained its role.

Current trends have been a more realistical understanding of Communion and a plurality in different sermon types.

In the second part of my thesis I will construct a poll and use it to gather experiences of churchgoers in Tartu and later I will analyse the results. The questions in the poll come directly from the first part of my thesis. The questions can be divided into four categories. First I wish to know what are the most important parts of the Mass for the churchgoers. Thus I will find if the churchgoers agree with my understanding the the central parts of Mass are the sermon and the holy communion.

Secondly I ask about the communion. I wish to know how often people go to communion and do they understand communion more symbolically or realistically. Thirdly I ask about the sermon. I am interested in the preferred length of the sermon and what kind of topics people would like to hear in a sermon. Fourthly and finally I collect some data about the respondents (age, education, gender etc) to understand who are the churchgoers whose experience I study.

Churchgoers had the opportunity to answer to the poll both by internet and after the Mass in the church.

I collected 107 answers. The regular churchgoer in Tartu is a woman in her forties with higher education who goes to church at least once a month. The higher the age gets the more a person goes to church.

The churchgoers thought that the most important parts of the Lutheran Mass are sermon and holy communion. Thus my decision to choose them as central parts is justified. The churchgoers agree with me.

Concerning communion I found out that it has become a normal part of attending Mass. Most churchgoers undertstand it realistically and they reject the symbolical understanding. But there is a sisable minority who agrees with both understandings. It is possible that they do not see this as contradictory or they do not understand the problem. All together we can say that both parts of my thesis show that the realistical understanding is dominating and the attendance of communion has grown.

Concerning sermon the most preferred length of a sermon is 15-20 minutes. Younger people tend to prefer shorter sermons.

The favourite style of sermon is the traditional *didache* sermon which teaches the Christian doctrine and life. The churchgoers also like sermons that have topics like spiritual awakening (*kerygma*), Lutheran doctrine and trending problems in the society.

The least favourites topics were apologetics and social justice.

The plurality of different styles that I found from the first part of my thesis is also confirmed here although the traditional *didache* sermon is definitely the most popular answer.

Lisa 1

Küsitlus jumalateenistuse kogemuse kohta

Käesolev küsitlus on osa Robert Bunderi magistritööst, mille teemaks on "Luterlik jumalateenistuse kogemus EELK Tartu linna koguduste näitel". Küsitlusele vastamine võtab aega umbes 10-15 minutit. Aitäh, et leidsite selle aja!

Siin ja ka edaspidi on sarnaste küsimuste (nagu on küsimus nr 1) vastuste juures valikvastused, millest palun valida üks endale sobiv.

Kui sageli käite jumalateenistustel kirikus? *

- Iga nädal
- Mitu korda kuus
- Üks kord kuus
- Paar korda aastas
- Üks kord aastas või vähem

Siin ja ka edaspidi on sarnaste küsimuste (nagu on küsimus nr 2) vastuste aluseks skaala, kus variant 1 tähendab, et te pole nõus või ei pea oluliseks antud teemat ja variant 5, et olete nõus või peate. Saate valida skaalalt endale sobiva vastuse.

Kui oluline on jumalateenistusel Teie jaoks ühispikt/patutunnistus? *

	1	2	3	4	5	
Pole üldse oluline	☐	☐	☐	☐	☐	Väga oluline

Kui olulised on jumalateenistusel Teie jaoks piiblilugemised? *

	1	2	3	4	5	
Pole üldse olulised	☐	☐	☐	☐	☐	Väga olulised

Kui olulised on jumalateenistusel Teie jaoks ühislaulud? *

1 2 3 4 5

Pole üldse olulised Väga olulised

Kui oluline on jumalateenistusel Teie jaoks jutlus? *

1 2 3 4 5

Pole üldse oluline Väga oluline

Kui oluline on jumalateenistusel Teie jaoks kirikupalve? *

1 2 3 4 5

Pole üldse oluline Väga oluline

Kui oluline on jumalateenistusel Teie jaoks armulaud? *

1 2 3 4 5

Pole üldse oluline Väga oluline

Kui oluline on jumalateenistusel Teie jaoks liturgia, see tähendab liturgilised fraasid ja vastufraasid, nt "Issand olgu teiega"? *

	1	2	3	4	5	
Pole üldse oluline	☐	☐	☐	☐	☐	Väga oluline

Kas Te soovite lisada midagi veel, mis on jumalateenistusel Teie jaoks oluline?

Kui tihti käite armulaual? *

- Mitu korda nädalas
- Üks kord nädalas
- Mitu korda kuus
- Üks kord kuus
- Paar korda aastas
- Üks kord aastas või vähem

Kuivõrd olete nõus väitega, et armulaud on eelkõige tõelise Kristuse ihu ja vere vastuvõtmine leiva ja veini kujul? *

	1	2	3	4	5	
Pole üldse nõus	☐	☐	☐	☐	☐	Täiesti nõus

Kuivõrd olete nõus väitega, et armulaud on eelkõige sümboolne mälestussöömaaeg, kus tavalist leiba ja veini vastu võttes meenutame Kristust ja tema ohvrit? *

1 2 3 4 5

Pole üldse nõus Täiesti nõus

Kas soovite midagi lisada armulaua kohta?

Kui kaua võiks kesta jutlus jumalateenistusel? *

- Vähem kui 5 minutit
- 5-10 minutit
- 10-15 minutit
- 15-20 minutit
- 20-30 minutit
- 30 minutit või kauem

Kui oluline on Teie jaoks see, et jutluses käsitletaks kristluse põhiõpetusi, nendest õigesti arusaamist ja nende järgi elamist? *

1 2 3 4 5

Pole üldse oluline Väga oluline

Kui oluline on Teie jaoks see, et jutluses arutletaks filosoofiliselt Jumala, inimese ja maailma üle? *

1 2 3 4 5

Pole üldse oluline Väga oluline

Kui oluline on Teie jaoks see, et jutluses seletatakse ja kaitstakse kristlust ja selle õpetusi muude teooriate ja usundite suhtes? *

1 2 3 4 5

Pole üldse oluline Väga oluline

Kui oluline on Teie jaoks see, et jutluses seletataks teaduslikult ja süstemaatiliselt lahti Piiblit? *

1 2 3 4 5

Pole üldse oluline Väga oluline

Kui oluline on Teie jaoks see, et jutluses seletatakse mida õpetab luterlik kirik ja mis on luterluse tähtsaimad õpetused? *

1 2 3 4 5

Pole üldse oluline Väga oluline

Kui oluline on Teie jaoks see, et jutluses kutsutaks üles vaimulikule pöördumisele ja ärkamisele? *

1 2 3 4 5

Pole üldse oluline Väga oluline

Kui oluline on Teie jaoks see, et jutluses käsitletaks tänapäeva ühiskonna aktuaalseid probleeme? *

1 2 3 4 5

Pole üldse oluline Väga oluline

Kui oluline on Teie jaoks see, et jutluses kutsutaks üles sotsiaalse õigluse edendamisele, ehk võrdsema ja vabama ühiskonna eest võitlemisele? *

1 2 3 4 5

Pole üldse oluline Väga oluline

Kas Te soovite lisada veel mõnda teemat, mida peaks Teie arvates jutlustes käsitletama?

Kui vana Te olete? *

Kas Te olete mees,- või naissoost? *

Mees

Naine

Milline on Teie haridus? *

Algharidus

Põhiharidus

Keskhariidus

Kesk-eri,- või kutseharidus

Kõrgharidus bakalaureuse,- või rakenduskõrghariduse tasemel Kõrgharidus

magistritasemel

Kõrgharidus doktori,- või kõrgemal tasemel

Kas Te olete koguduse liige? *

Jah

Ei

Ma ei tea

Kas soovite küsitlusele midagi lisada omalt poolt?

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Robert Bunder,

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose „Luterlik jumalateenistuse kogemus EELK Tartu linnakoguduste näitel”, mille juhendaja on dr. Kaido Soom, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Robert Bunder

29.04.2022